

Η ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Υ Π Ο

ΑΝΔΡΕΟΥ Σ. ΧΕΛΙΩΤΟΥ, Δρ. Θ.

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Ἐν λίαν ἐκτεταμένον τμήμα τοῦ ἀπολογητικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἱστορικοῦ Εὐσεβίου ἐπισκόπου Καισαρείας περιλαμβάνει ἐξόχως ἐνδιαφέρον θρησκευολογικόν ὕλικόν. Ὁ Εὐσέβιος, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ὄχι μόνον ἡ τελειότερα ἀλλ' ἔτι ἡ μία καὶ μόνη ἀληθὴς θρησκεία, ἐρευνᾷ καὶ ἐξετάζει τὰς διαφόρους θρησκείας ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι τῶν χρόνων του, κυρίως δὲ τὰς ἐμφανισθείσας ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐξέτασις τῶν διαφόρων θρησκειῶν χαρακτηρίζεται σαφῶς ἐκ τῆς ἀπολογητικῆς τάσεως ἣτις διέπει τὸν συγκριτικὸν τρόπον τῆς μελέτης τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκειῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ ἐξέτασις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μελέτην τῶν διαφόρων θρησκειῶν πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ συγκριτικὴν μελέτην τούτων πρὸς τὸν Χριστιανισμόν¹.

Ἡ μελέτη, ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, τῶν θρησκειῶν ἀναφέρεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν εὔρεσιν τῆς ἀρχῆς τούτων, τῶν ἀφορμῶν καὶ αἰτίων τῶν συμβαλόντων εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν θρησκειῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξετάζει καὶ μελετᾷ τὸ θρησκευτικόν, ἠθικόν καὶ φιλοσοφικόν αὐτῶν περιεχόμενον, ὡς τοῦτο παρουσιάζεται, κυρίως, εἰς τοὺς μύθους καὶ εἰς κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὰς θρησκείας ταύτας.

Ἡ παροῦσα μελέτη βασίζεται, κυρίως, ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Εὐσεβίου—παρατηρήσεων κριτικῶν, ἱστορικοῦ, κοινωνιολογικοῦ, θρησκευολογικοῦ, θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου—ἀναφερομένων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν θρησκειῶν τὰς ὁποίας ἐξετάζει οὗτος ἐν ταῖς ἀπολογητικαῖς αὐτοῦ συγγραφαῖς, καὶ δὴ ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Προπαρασκευῇ, τῇ Εὐαγγελικῇ Ἀποδείξει καὶ ἐν τῇ περὶ τῆς Θεοφανείας

1. Κατὰ τὸν F. L. Foakes Jackson, τὸ ἀπολογητικὸν ἔργον τοῦ Εὐσεβίου, ἰδίᾳ δὲ ἡ Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή, ἦτο «ἀπάντησις πρὸς τὰς ἐθνικὰς θρησκείας, εἰς χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον αὗται ἐνεφανίζοντο ὡς ἐπικρατοῦσαι κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν ἐναντίων τοῦ Χριστιανισμοῦ». (Eusebius Pamphili, Cambridge, 1933, σελ. 122).

πραγματεία. Στοιχεῖα χρήσιμα ἐλήφθησαν ἐπίσης ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ὡς καὶ ἐκ τινῶν ἄλλων συγγραφεῶν τοῦ Εὐσεβίου.

Αἱ παρατηρήσεις τοῦ Εὐσεβίου, καίτοι συνήθως ἐρείδονται αὐται ἐπὶ θρησκευτικῆς βάσεως, παρέχουσι λίαν ἐνδιαφέροντα ἐξ ἐπόψεως θρησκευολογικῆς στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συμβάλλουσι θετικῶς εἰς τὴν ἐξακριβώσιν τῆς ἀρχικῆς αἰτίας, ἢ μᾶλλον τῶν ἀρχικῶν ἀφορμῶν ἐκ τῶν ὁποίων προήλθον αἱ διαφοροὶ θρησκευεῖαι, ὡς καὶ τῶν αἰτιῶν τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν θρησκευτῶν. Διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων κατανοοῦμεν, ἐπίσης, τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐγένοντο αἱ διαφοροὶ ἔθνικαὶ θρησκευεῖαι ἀντιληπταὶ ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τῶν πρώτων Χριστιανικῶν αἰώνων καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτῶν ὑπὲρ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως.

Ἀσχολούμενοι ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Εὐσεβίου δὲν δυνάμεθα νὰ παραθεωρήσωμεν τὰ ἐξῆς: Ὁ σκοπὸς τούτου ἦτο καθαρῶς ἀπολογητικὸς ἀποβλέπων, ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ, ὅπως ἐξετάσῃ ὄχι τὰς διαφοροὺς θρησκευεῖας αὐτὰς καθ' ἑαυτάς, ἀλλ' ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν διὰ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀξίαν τούτου, ὡς ἀποκεκαλυμμένης θρησκευεῖας, καὶ ν' ἀναδείξῃ τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν περιεχόμενον τούτου ἔναντι πάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ θρησκευτῶν καὶ φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ὡς ἐκ τούτου δυνατὸν νὰ παρατηρῆται εἰς τινὰ σημεῖα ἀσυμφωνία τις τοῦ Εὐσεβίου πρὸς τὴν ἀντίληψιν ἧτις ἐπικρατεῖ σήμερον περὶ τῶν διαφορῶν θρησκευτῶν.

Διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δίκαιον ν' ἀποδώσωμεν εὐθύναι εἰς τὸν Εὐσέβιον, ὅστις ἀκολουθεῖ πιστῶς τὰς πηγὰς τὰς ὁποίας εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του περιωρισμένον ἀριθμὸν πηγῶν, εἰς τὰς ὁποίας δὲν συμπεριλαμβάνοντο καὶ πρωτότυπα θρησκευτικὰ κείμενα, ἅτινα ἦσαν γεγραμμένα, δι' ἱερογλυφικῶν ἢ σφηνοειδῶν γραμμάτων. Πλὴν δὲ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκευεῖας, διὰ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ Ἑλληνικὰ πρωτότυπα ἔργα, διὰ τὰς λοιπὰς θρησκευεῖας χρησιμοποιεῖ ἀρίστα μὲν πηγὰς, αἱ ὁποῖαι ὅμως περιέχουσι, κυρίως, ἐκθέσεις περὶ τῶν θρησκευτῶν τούτων ἢ κατὰ τὸ πλεῖστον περιλαμβάνουσι τὴν καλουμένην λαϊκὴν μορφήν τῆς λατρείας καὶ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ θεοῦ ἢ τῶν θεῶν.

Εἰς τὰς πηγὰς ταύτας ἐκτίθεται ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῶν θρησκευτῶν, δὲν ἐξετάζεται ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ ἢ μυστικὴ ἔννοια τῶν διαφορῶν συμβόλων, τῶν μύθων καὶ τῆς θεολογίας τῶν θρησκευτῶν, ὡς ἦτο αὕτη ἀντιληπτὴ καὶ ἀνεπτύσσοτο ὑπὸ τῶν ἱερέων ἢ θεολόγων ἐκάστης τῶν θρησκευτῶν τούτων. Εἶναι δὲ γνωστὸν τὸ πόσον διάφορος εἶναι συχνάκις ἡ θεολογία μιᾶς θρησκευεῖας ἀπὸ τὴν λαϊκὴν μορφήν τῆς λατρείας τῆς αὐτῆς θρησκευεῖας καὶ τῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως περὶ τῶν διαφορῶν δοξασιῶν ἢ δογμάτων. Διὰ πλεῖστα δ' ὅσα σημεῖα τοῦ περιεχομένου τῶν ἔθνικῶν θρησκευτῶν δέον ὅπως ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ταῦτα διεφωτίσθησαν καὶ διελευκάνθησαν μόνον βάσει τῶν νεωτέρων ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀναπτύξεως τῶν διαφορῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ἰδίαι

δὲ τῆς γλωσσολογίας, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ὁποίας συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν, ὡς παρουσιάζονται εἰς τὰ γραπτὰ αὐτῶν μνημεῖα.

Ὁ Εὐσέβιος διαχωρίζει τὰς διαφόρους θρησκείας εἰς τρεῖς τάξεις. Εἰς τὴν πρώτην τούτων περιλαμβάνονται αἱ πολυθεϊστικαὶ θρησκείαι, αἵτινες οὐδεμίαν ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν· ἐὰν δέ τι ἀληθὲς περιέχεται ἐν αὐταῖς, τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς εἰλημμένον ἐκ τινος ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, ὡς π.χ. τῆς Ἑβραϊκῆς. Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν ἀνήκει ἡ θρησκεία τῶν Ἑβραίων ἔχουσα ὡς βάσιν τὴν πρὸς τοὺς Πατριάρχας ἀποκαλυφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀλήθειαν, ἥτις ἠκολουθήθη καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως. Ὁ νόμος ὅμως τούτου δὲν ἀπετέλει τι τὸ τέλειον, ἀλλ' ἀτελής ὢν μόνον διὰ νῆπια καὶ δι' ἀσθενεῖς τὸ φρόνημα ἦτο κατάλληλος, ὡς χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ Εὐσέβιος².

Εἰς τὴν τρίτην τάξιν ἀνήκει ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ἥτις χαρακτηρίζεται ὡς ἡ τελειότερα ἅμα δὲ καὶ παλαιότερα θρησκεία, ἡ περιλαμβάνουσα τὴν πρώτην ἀποκαλυφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀλήθειαν, ἡ ὁποία συνεπληρώθη καὶ ἐτελειώθη ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὅ,τι εἶναι πλέον ἀξιοσημείωτον εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἐξέτασιν τῶν θρησκειῶν εἶναι ἐν γενικώτερον διάγραμμα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὰ διάφορα στάδια διὰ τῶν ὁποίων διῆλθε θρησκευτικῶς ἡ ἀνθρωπότης, ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Εὐσεβίου. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐξετάσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν ὁ Εὐσέβιος οὐδόλως παραθεωρεῖ καὶ τὸν παράγοντα ἱστορία, ἥτις ἐμφανίζεται συνυφασμένη μετὰ τῆς καθόλου ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, καθ' ὅσον, ὡς διαβλέπει οὗτος, ὑπάρχει μία σχετικὴ ἐνότης ἥτις χαρακτηρίζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν Πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν, κατὰ συνέπειαν, ἐνότητα τῆς καθόλου ἱστορίας, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων.

Εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Εὐσεβίου ἀνευρίσκομεν πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα διαμορφοῦντα τὴν ἀντίληψιν τούτου περὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ἀρχικῆς θρησκείας ἀποκαλυφθείσης εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Στοιχεῖα ταῦτης εὐρίσκομεν εἰς τὴν θρησκείαν ἥτις χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς «εὐσέβεια τῶν παλαιῶν» καὶ ἥτις ἦτο ἡ μία καὶ μόνη ἀληθὴς θρησκεία, ἡ ὁποία κατόπιν ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τελειοποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὐδὲν δὲ στοιχεῖον ὑπάρχει παρ' Εὐσεβίῳ συναινοῦν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἐξελιξέως τινος εἰς τὰς θρησκείας, ἐκ τῆς ἀτελεστερας πρὸς τὴν τελειότεραν, ὡς ὑπεστήριξαν καὶ ὑποστηρίζουν πολλοὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας. Ὑπάρχει ἄμεσος σχέσις μιᾶς μορφῆς θρησκείας πρὸς τὰς λοιπὰς, τοῦτο

2. Εὐαγγ. Ἀποδ. Ε' (Προοίμιον) — «Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων», Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, τ. 27, σ. 186, 28 ἐξ. (Τοῦ λοιποῦ θ' ἀναφέρεται ὡς ΒΕΠ).

ὁμῶς δὲν ὀφείλεται εἰς ἐξέλιξιν τινα, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ ἀντίθετον. Διότι αἱ μορφαὶ τῶν θρησκευτῶν δὲν παρουσιάζονται ὡς ἐπακόλουθον ἢ μία τῆς ἄλλης, ἀλλ' ἡ ὑπαρξίς μιᾶς νέας μορφῆς θρησκείας ἐξαρτᾶται ἐκ πολλῶν παραγόντων οἱ ὅποιοι ἀνεφύησαν εἰς διαφόρους ἱστορικούς στιγμὰς ἢ περιόδους, ἕνεκα διαφορῶν αἰτιῶν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς πληρεστέρας ἱκανοποιήσεως τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, κεχωρισμένως ἢ εἰς ομάδας. Ἄλλως τε, ἡ γνώμη τοῦ Εὐσεβίου καὶ περὶ τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ αὐτή. Κατ' αὐτόν, ἡ Ἱστορία δὲν ἠκολούθησε πορείαν ἣτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σειρά ὁμαλῶν καὶ διαδοχικῶν γεγονότων, ἀλλ' ὡς πορεία πλήρης αἰφνιδίων ἐξάρσεων³.

Ἡ παροῦσα μελέτη πειρᾶται ὅπως συνοψίσῃ τὰς ἀπόψεις τοῦ Εὐσεβίου, συμφώνως πρὸς τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια παρέχει οὗτος διὰ τῶν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ παρατηρήσεων, καὶ οὕτω παρουσιάσῃ ἐν διάγραμμα τῆς πορείας τῶν θρησκευτῶν συγκείμενον ἐκ τῶν σημείων ἐκείνων ἅτινα βοηθοῦσιν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχῆς καὶ διαμορφώσεως τῶν θρησκευτῶν.

3. Πρβλ. D. S. Wallace—Hadriell, *Eusebius of Caesarea* (Westminster, Maryland—Canterbury Press, 1961), σελ. 183.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.
 Η ΘΕΙΑ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ

Πρὶν ἢ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος, κρίνομεν σκόπιμον τὴν ἐξέτασιν τῆς σημασίας τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκειῶν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τούτων. Ἡ ἐξέτασις τῶν στοιχείων τῆς ὑπερφυσικῆς καὶ τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς ἐμφανίζεται αὕτη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, προέχει, καθ' ὅσον αἱ ἀπόψεις τούτου, τονιζομένων κυρίως τῆς ἀνάγκης τῆς ἀληθοῦς καὶ πλήρους κατανοήσεως τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς τοῦτο προϋποθέσεων, συνδέονται μετὰ τῆς ἐρεῦνης τῆς ἀρχῆς καὶ διαμορφώσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν, μάλιστα δὲ ἀπαρτίζουσιν ἐν βασικὸν στοιχεῖον τῆς ἐρεῦνης ταύτης.

Ὅτι, κυρίως, τονίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου εἶναι ὄχι ἡ σημασία τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀλλ' ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἀληθοῦς κατανοήσεως τοῦ περιεχομένου ταύτης ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· ἡ ὀρθὴ κατανόησις τοῦ περιεχομένου τῆς Ἀποκαλύψεως ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν διαμόρφωσιν ὀρθῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὀρθὴν τήρησιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸν ὀρθὸν τρόπον τῆς λατρείας Τουτοῦ.

Διεξοδικώτερον μελετᾶται τὸ πῶς ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ ὅπως προσεγγίση τὸ θεῖον διὰ τῆς κατανοήσεως τῆς Ἀποκαλύψεως, συμφῶνως πρὸς τὰς ἐν αὐτῷ ὑπαρχούσας προϋποθέσεις, μετεχειρίσθη πλείστους ὅσους τρόπους οἵτινες τὸν ὠδήγησαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν διαφόρων, ἀληθῶν ἢ πλάτων, θρησκευτικῶν συστημάτων καὶ λατρειῶν. Τὸ ἔμφυτον θρησκευτικὸν συναίσθημα ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅπως ἀναζητήσῃ τὸ θεῖον καὶ ἔλθῃ ὅσον τὸ δυνατὸν πλησιέστερον πρὸς αὐτὸ διὰ τῆς κατανοήσεως τοῦ μηνύματος τὸ ὁποῖον στέλλει πρὸς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τρόπον φυσικὸν ἢ ὑπερφυσικόν.

Ἡ μὴ κατανόησις τῆς Ἀποκαλύψεως ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ὡς ἐπακολούθη τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις συνετέλεσεν εἰς τὴν διαστροφὴν τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰς ἀγνωσίαν τοῦ Θεοῦ καί, συνεπῶς, εἰς ἀθεΐαν.

Ἡ ἔκθεσις τῶν ἀπόψεων τοῦ Εὐσεβίου στηρίζεται ἐπὶ τῶν σημείων ἐκείνων, ἅτινα παρουσιάζουσι θρησκευτιολογικὸν ἐνδιαφέρον καὶ συμβάλλουσι περὶ σσότερον εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἀπόψεων τούτου περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ διαμορφώσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν.

1. Ὑπερφυσικῆ Ἀποκαλύψεως. Ἡ κατανόησις τῆς θείας

Ἐποκαλύψεως θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου σπουδαιοτάτη· «σημείωσε δ' ὡς τινὰ μὲν εἶρηται δι' αἰνιγμάτων, τινὰ δὲ φανερώτερον»¹. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ μόνον δύναται νὰ στηριχθῆ μία θρησκεία διὰ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀληθὴς ἢ ἀληθῶς εὐσεβής. Διὰ τοῦτο ἡ ὑπερφυσικὴ ἢ θεία Ἐποκάλυψις δὲν ἔχει μερικὸν ἢ τοπικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ γενικὸν καὶ οἰκουμενικόν. Αὕτη, οὕσα ἀπόρροια τῆς ἀγάπης καὶ προνοίας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, δὲν περιορίζεται εἰς ὠρισμένα μόνον ἄτομα ἢ λαούς, οὔτε ὑπόκειται εἰς χρονικὸν περιορισμόν. Ἡ ἀλήθεια ἢ ἀποκαλυπτομένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (καθάπερ τὰ νῦν (διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ) καὶ πάλαι πρότερον εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πᾶσιν ἔθνεσιν ἐκηρύττετο)².

Ἡ ἀλήθεια ἐκηρύττετο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς πάντας, πλὴν ὅμως δὲν κατενοεῖτο ὑπὸ πάντων³. Ἰδιαιτέρως τονίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὁ ρόλος τὸν ὁποῖον διαδραματίζει ὁ θεῖος Λόγος εἰς τὴν ὑπερφυσικὴν Ἐποκάλυψιν. Οὗτος ἀποτελεῖ τὸ μέσον δι' οὗ ἡ θεία ἀλήθεια ἀποκαλύπτεται· ὁ ρόλος δὲ τούτου εἶναι ἐνεργητικὸς καὶ ἡ πρὸς τὸν ἄνθρωπον θεία Ἐποκάλυψις, ἥτις φωτίζει τὸ νοῦν, θεωρεῖται ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ. «Ὁ οὐράνιος θεῖος λόγος... δραστηρικῆς δυνάμει τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν καὶ διὰ πάντων ἡκων... καὶ πᾶσιν ὁμοῦ πάντα μιᾷ δυνάμει ἐπιχορηγῶν, καὶ νοῦν ἐπὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιγνώμονα καὶ θεωρητικὸν τῆς αὐτοῦ σοφίας δωρούμενον»⁴. «Ὁ θεῖος δὲ οὗτος Λόγος εἶναι ὁ ὕψ' ἡμῶν προσαγορευόμενος Χριστός»⁵.

Διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῆς θείας ἀποκαλύψεως προϋποτίθενται δύο τινά· πρωτίστως, ἡ βούλησις καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. «Ὁ θεῖος Λόγος «ἔσταξεν μόνος οὗτος οὐρανόθεν δρόσου δίκην ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν»⁶. Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο διακρίνομεν καὶ τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ἀποκαλύψεως διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἐπίσης, διὰ τῆς θείας Ἐποκαλύψεως ἐμφαίνεται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον⁷.

Δεύτερον, προϋποτίθεται ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου ὅπως δεχθῆ τὴν προσφερομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψιν καί, κυρίως, ὅπως κατανοήσῃ τὴν περιεχομένην εἰς αὐτὴν ἀλήθειαν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ὡς κατανοοῦντες τὴν θείαν Ἐποκάλυψιν παρουσιάζονται, ἰδιαιτέρως, οἱ πιστεύοντες καὶ σεβόμενοι τὸν Θεόν, οἱ δυνάμενοι νὰ διαβλέπωσι καὶ κατανοῶσι τὴν ἀληθῆ σημασίαν καὶ

1. Εὐαγ. Ἀποδ. ΣΤ', Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σ. 225, 18 ἐξ.).

2. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 2, 17.

3. Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. Α', V (ΒΕΠ, τ. 27, σ. 29, 25 ἐξ.).

4. Εὐ. Ἀπ. Δ', V (ΒΕΠ, τ. 27, σ. 145, 2 ἐξ.).

5. Εὐ. Ἀπ. Α', V (ΒΕΠ, τ. 27, σ. 29, 30 ἐξ.).

6. Εὐ. Ἀπ. Ζ', III (ΒΕΠ, τ. 27, σ. 305, 22 ἐξ.). Πρβλ. Ψαλμ. 71, 6.

7. Πρβλ. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 2, 21 «ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ σοφία καὶ αὐτὸς ὁ προὐκὸς λόγος φιλανθρωπίας ὑπερβολῆς τότε μὲν δι' ὀπτασίας ἀγγέλων... τότε δὲ καὶ δι' ἑαυτοῦ οἷα Θεοῦ δυνάμεις σωτήριος... ὑπεφάνετο».

οὐσίαν τῆς ἀποκαλυπτομένης ἀληθείας. «Τοῦτον (τὸν θεῖον Λόγον) καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀνθρωπογονίας πάντες ὅσοι δὴ δικαιοσύνη καὶ θεοσεβείας ἀρετῇ διαπρέψαι λέγονται... καθαροῖς διανοίας ὄμμασι φαντασθέντες ἔγνωσαν»⁸.

Ὁ τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι πολλαπλοῦς. Ὡς ἐσωτερικὴ ἀποκάλυψις διανοίγει τὰ ὄμματα τῆς διανοίας⁹, καταυγάζει τὰς νοεράς καὶ λογικὰς οὐσίας¹⁰, χορηγεῖ σοφίαν¹¹ κατ' ἐπίνοιαν τοῦ θείου Πνεύματος¹², πρὸς κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἐπίσης, ἡ ἐσωτερικὴ Ἀποκάλυψις παραβάλλεται πρὸς νόμον ὅστις ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Λόγου πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, πρὸς τήρησιν, «τὸ πάλαι καὶ ἐκ μακροῦ τοῦ αἰῶνος»¹³.

Ἐξωτερικῶς, ἡ θεία Ἀποκάλυψις παρέχεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ διαφόρων θεοπτιῶν καὶ ἀγγελοφανειῶν, ὡς πρὸς τὸν Ἀβραάμ καὶ τοὺς λοιποὺς τῶν Πατριαρχῶν¹⁴.

Ὁ Εὐσέβιος θεωρεῖ τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν ὡς τι τὸ γενικόν, τὸ οἰκουμενικόν, τὸ δοθὲν πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ πάντα τὰ ἔθνη¹⁵, πλὴν ὅμως τὰ ἔθνη δὲν κατενόησαν ταύτην λόγῳ ἐλλείψεως εὐσεβείας παρ' αὐτοῖς. Διὰ τὴν ἐξηγήσῃ δὲ τὴν ὑπαρξίν ἀληθειῶν παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς θεωρεῖ ὅτι ἡ τῶν Ἑβραίων θεόθεν δοθεῖσα νομοθεσία ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἡθικῆς νομοθεσίας καὶ φιλοσοφίας πάντων τῶν ἐθνῶν. «Ὡς δὲ τῆς παρὰ τούτοις (Ἑβραίοις) νομοθεσίας βοωμένης καὶ πνοῆς δίκην εὐώδους εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους διαδιδόμενης, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι τῶν ἐθνῶν διὰ τῶν πανταχόσι νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμέρωτο τὰ φρονήματα, τῆς ἀγρίας καὶ ἀπνηοῦς θηριωδίας ἐπὶ τὸ πρᾶον μεταβεβλημένης...»¹⁶. Τὸ γεγονός τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦν ἕμμεσον τρόπον γνώσεως καὶ κατανόησεως τῶν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως παρὰ τῶν ἀνθρώπων.

2. Φυσικὴ Ἀποκάλυψις. Ὁ Εὐσέβιος ἀποδίδει, ἐπίσης, ὑψίστην σπουδαιότητα εἰς τὴν φυσικὴν Ἀποκάλυψιν διὰ τὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῶν θείων ἀληθειῶν. Οἱ ἄνθρωποι ἔχοντες ἀπολέσει,

8. Ἐκκλ. Ἱστορ. Α', 2, 6.

9. Αὐτόθι.

10. Εὐ. Ἀπ. Δ', VI (BEΠ, τ. 27, σ. 145, 31 ἐξ.).

11. Εὐ. Ἀπ. Δ', V (BEΠ, τ. 27, σ. 145, 16 ἐξ.).

12. Εὐ. Ἀπ. Ε', Προοίμιον (BEΠ, τ. 27, σ. 189, 4).

13. Εὐ. Ἀπ. Δ', XIII (BEΠ, τ. 27, σ. 156, 31 ἐξ.). Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. Δ', VI (BEΠ, τ. 27, σ. 145, 31 ἐξ.).

14. Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. ΣΤ', Προοίμιον (BEΠ, τ. 27, σ. 225, 12 ἐξ.), Εὐ. Ἀπ. Ε', Προοίμιον (BEΠ, τ. 27, σ. 183, 8), Εὐ. Πρῶπ. Ζ', 8, 27 καὶ Ἐκκλ. Ἱστορία Α', 2, 21.

15. Πρβλ. Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 2, 17.

16. Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 2, 23.

μετὰ τὴν πτώσιν, τὴν ἐπικοινωνίαν των μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εὐρισκόμενοι εἰς πέλαγος ἀγνοίας καὶ ἀθετίας, ἔχοντες δὲ ἔμφυτον ἐν τῇ ψυχῇ αὐτῶν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, τὸν θείας προελεύσεως «λόγον» ἢ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Εὐσεβίου, «τὴν σεβάσμιον ἔννοιαν φυσικῶς αὐτοῖς ἐνυπάρχουσαν»¹⁷, συνεχῶς προσεπάθουν ὅπως ἐπανεύρωσι τὸν Δημιουργόν, ὅπως κατανοήσωσιν αὐτὸν καὶ ἐπανασυνδέσωσι τὴν μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίαν αὐτῶν, ὑποκινούμενοι πλέον «φυσικαῖς ἔννοιαις»¹⁸.

Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θείου διὰ τῆς φύσεως ἐπιτυγχάνεται κατὰ δύο τρόπους. Πρῶτον, διὰ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπαρχούσης συνειδήσεως, τοῦ γραπτοῦ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων νόμου¹⁹. «Ἡ φύσις», λέγει ὁ Εὐσέβιος, «τὸ τῶν ἀνθρώπων κατέσπειρεν γένος εἰς τὰ τε τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας σπέρματα γινώσκειν· θατέρου τε τούτων συνεχώρησε μετέχειν τῷ λογισμῷ, αὐτοκράτορα καὶ κριτὴν ἡγεμόνα τε καὶ κύριον αὐτὸν ἑαυτοῦ καταστήσασα· ὅς οἷα δὴ ὑπὸ τῆς φύσεως τὰ τε τῆς ἀρετῆς καὶ τὰ τῆς κακίας προτερήματα ἔχων ἐν ἑαυτῷ, οὐκ ἂν δύνοιτο, κἂν εἰς αὐτὸν τῆς κακίας βυθὸν καταπέσοι, μὴ οὐχὶ σεμνύνει τὴν ἀρετὴν καταπατῶσιν τὸ συνειδὸς, εἰ προέλοιτο τὸ χεῖρον... Αὐτομαθῆς δὲ διδάσκαλος γίνεται ἐκάστῳ τῆς περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἐπιστήμης, ὁ τῆς φύσεως νόμος, ταῦτά τινες δρᾶν ἐτέροις ἀπαγορεύων, ἅπερ τις παρ' ἐτέρων οὐκ ἂν ἔλοιτο παθεῖν»²⁰.

Δεύτερον, ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θείου γίνεται ἀντιληπτὴ διὰ τῶν δημιουργημάτων²¹. «ἐκ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων... τὸν γενεσιουργὸν θεὸν ἐσεβάσθησαν», λέγει ὁ Εὐσέβιος²².

Διὰ τὴν πλήρη ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τῆς διὰ τῆς φύσεως ἀποκαλυπτομένης ἀληθείας ἀπαιτοῦνται τρία τινά. Πρῶτον, ἡ ἐσωτερικὴ καθαρότης· «ἐκ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων νῶ κεκαθαρμένῳ καὶ ψυχῆς διαυγέσιν ὄμμασι τὸν πάντων γενεσιουργὸν θεὸν ἐσεβάσθησαν»²³. «Τὸν τοῦ σύμπαντος δημιουργὸν καὶ τὸν μέγαν τῶν ὄλων ποιητὴν ἐκ τῶν ὀρωμένων ἀναγαγόντες, διανοίαις ὄμμασι κεκαθαρμένοις μόνον αὐτὸν εἶναι τὸν θεόν... συνεννόησαν»²⁴.

Δεύτερον, ἡ εὐσέβεια τῶν ἀνθρώπων· «ἀλλ' εἰ καὶ νέοι σαφῶς ἡμεῖς καὶ τοῦτο καινὸν ὄντως ὄνομα τὸ Χριστιανῶν ἀρτίως παρὰ πᾶσιν ἔθνεσι γνωρίζεται, ὁ βίος δ' οὐδ' ὅμως καὶ τῆς ἀγωγῆς ὁ τρόπος αὐτοῖς εὐσεβείας δόγμασιν ὅτι μὴ

17. Εὐ. Προπ. Β', 6, 13.

18. Εὐ. Προπ. Β', 5, 4. Β', 6, 11. Γ', 1, 5 κ.ά.

19. Πρβλ. Ρωμ. 2, 14 ἐξ.

20. Περὶ τῆς καθόλου στοιχειώδους Εἰσαγωγῆς (Migne ΕΠ. 22, 1272).

21. Πρβλ. Ρωμ. 1, 18 ἐξ.

22. Εὐ. Προπ. Ζ', 3, 3. Ἐπίσης πρβλ. Εὐ. Πρ. Α', 6, 2. Β', 6, 11-12.

23. Εὐ. Προπ. Ζ', 3, 3.

24. Εὐ. Προπ. Β', 6, 12.

ἐναγχος ὑφ' ἡμῶν ἐπιπέπλασται, ἐκ πρώτης δ' ὡς εἶπεῖν ἀνθρωπογονίας φυσικαῖς ἐννοίαις τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν κατωρθοῦτο)²⁵.

Τρίτον ἀπαραίτητον στοιχεῖον διὰ τὴν ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ θεία παραχώρησις. Ὁ Θεὸς ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἀνθρώπον ὅπως κατανοήσῃ Αὐτὸν «φυσικαῖς ἐννοίαις». «Φύσει μὲν οὖν καὶ αὐτοδιδάκτοις ἐννοίαις, μᾶλλον δὲ θεοδιδάκτοις, καλόν τι καὶ ὠφέλιμον τυγχάνειν τὸ σημαῖνον τὴν τοῦ Θεοῦ προσηγορίαν τε καὶ οὐσίαν πάντες ἄνθρωποι κοινοῖς λογισμοῖς, προειλήφεσαν, τοῦ τῶν ὅλων δημιουργοῦ τοῦτο πάση λογικῇ καὶ νοεῶν φυσικαῖς ψυχῇ ἐννοίαις ὑποσπεύραντος)²⁶.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἡ φυσικὴ Ἀποκάλυψις ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο μορφάς· «αὐτοδιδάκτος» καὶ «θεοδιδάκτος». Ἡ διάκρισις τῶν δύο ὄρων ἐμφαίνει κατ' ἀρχὴν τὴν θείαν καὶ ἀνθρωπίνην ἐνέργειαν αἵτινες συμβάλλουσιν εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἐν πρώτοις, διὰ τοῦ ὅρου «θεοδιδάκτος» δηλοῦται ἡ προέλευσις τῆς ἀληθοῦς ἀποκαλύψεως, ἥτις εἶναι ἀδύνατον νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἄνευ τῆς πρὸς τοῦτο συγκαταβάσεως τοῦ Θεοῦ· διὰ δὲ τοῦ ὅρου «αὐτοδιδάκτος» ὑπονοεῖται ὅτι ἡ «θεοδιδάκτοις ἐννοίαις» γενομένη ἀντιληπτὴ θεία ἀποκάλυψις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κατανοηθεῖσα «αὐτοδιδάκτοις ἐννοίαις», καθόσον τὸ θεοδιδάκτον καθίσταται αὐτοδιδάκτον ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ὁ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὑπάρχων ἔμφυτος ἡθικὸς νόμος ἀποτελεῖ τὸν κριτὴν καὶ τὸ μέσον δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος διακρίνει καὶ κατανοεῖ τὸ καλόν.

Ἡ ὀρθὴ ἢ μὴ κατανόησις τοῦ θείου μηνύματος τοῦ ἀποκαλυπτομένου διὰ τῆς φύσεως ἐξαρτᾶται κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῆς καθαρότητος τῶν ὀμμάτων τῆς διανοίας. Ὡς ἐκ τούτου, πολλοὶ «φυσικαῖς ἐννοίαις ἀνακινούμενοι θεὸν καὶ θεοῦ δύναμιν σωτήριόν τε καὶ ἀγαθὸν εἶναι χρῆμα διενοήθησαν, εὑρεῖν δὲ τοῦτον θελήσαντες ἄνω μὲν τὰς ψυχὰς εἰς οὐρανὸν ἔτειναν, αὐτόθι δὲ τῇ διανοίᾳ στάντες καὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φαινομένων τε καὶ φαινόντων φωστήρων καταπλαγέντες τὰ κάλλη, ταῦτ' εἶναι θεοῦς ἀπεφάναντο)²⁷. Ὀλίγοι δέ, ἐκτὸς τῶν παρ' Ἰουδαίοις μνημονευομένων ἀνδρῶν, «οἱ διανοίας καθαρωτάτοις ὄμμασι πᾶν τὸ δρώμενον ὑπερκύψαντες τὸν κοσμοποιὸν καὶ τῶν ὅλων δημιουργὸν ἐσεβάσθησαν, ὑπερθαυμάσαντες τῆς τοσαύτης αὐτὸν σοφίας τε καὶ δυνάμεως, ἣν ἐκ τῶν ἔργων ἐφαντάσθησαν, καὶ μόνον εἶναι θεὸν πεισθέντες μόνον εἰκότως ἐθεολόγησαν)²⁸.

Αὕτη εἶναι, ἐν βασικαῖς γραμμαῖς, ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐσεβίου περὶ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ἡ ἐξέτασις τῶν διαφορῶν θρησκευτῶν.

25. Ἐκκλ. Ἰστ. Α', 4, 4. Πρβλ. ἐπίσης Εὐδ. Προπ. Ζ', 6, 4.

26. Εὐδ. Προπ. Β' 6, 11.

27. Εὐδ. Προπ. Β', 5, 4. Πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι Β', 5, 5 καὶ 6, 12-13.

28. Αὐτόθι, Α' 6, 2. Πρβλ. αὐτόθι Ζ' 8, 21 καὶ Β' 6, 12.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἡ ἀρχαιότερα μορφή τῆς θρησκείας

Εἰς τὰ ἀπολογητικά ἔργα τοῦ Εὐσεβίου, καὶ δὴ τὴν Εὐαγγελικὴν Προπαρασκευὴν καὶ τὴν Εὐαγγελικὴν Ἀπόδειξιν, ἀπαντᾷ σαφῶς ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ἀρχικῆς μορφῆς θρησκείας, ἥτις ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Εἰς τὴν μορφήν αὐτὴν ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀναφέρεται εἰδικῶς, οὐδὲ λεπτομερῶς, ἐκ τῶν παρεχομένων ὅμως ἐν τοῖς ἔργοις τούτου στοιχείων δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν μίαν εἰκόνα τῆς ἀρχικῆς ταύτης θρησκείας, ὡς ἐθεώρει ταύτην ὁ Εὐσέβιος, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὰ κεντρικώτερα αὐτῆς σημεῖα.

Ἄναφερόμενος εἰς τὴν ἀρχαιότεραν μορφήν τῆς θρησκείας ὁ Εὐσέβιος δὲν χρησιμοποιεῖ ἀναλογικὴν τινα μέθοδον, ὡς τοῦτο συμβαίνει κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους¹, ἀλλὰ βαδίζει ἐπὶ θρησκευτικοῦ κυρίως ἐδάφους καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἐνδείξεων τὰς ὁποίας παρέχουσι τὰ διάφορα θρησκευτικὰ κείμενα. Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς ἱστορικός, δὲν ἠδύνατο νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῆς εὐσεβείας αὐτοῦ καὶ μόνον, λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ στοιχεῖα, ἀνθρωπολογικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ, ἅτινα ἔχουσι χαρακτῆρα ἀρκούντως ἀντικειμενικόν, καὶ στηρίζεται ἐπὶ θέσεων κατωχυρωμένων λογικῶς, κοινωνιολογικῶς καί, ἐν τινι μέτρῳ, ἱστορικῶς.

Ἡ ἐξέτασις τῆς ἀρχαιότερας μορφῆς τῆς θρησκείας βασίζεται ἐν πολλοῖς ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας παρέχει ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐξετίμα τὰ μάλα καὶ τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἐθεώρει ὡς ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς πρόδρομον τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ἡ ἀρχαιότερα μορφή τῆς θρησκείας ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου «εὐσέβεια» ἢ «θεοσέβεια» τῶν «παλαιῶν» ἢ «παλαιοτάτων» ἀνθρώπων. Ἀλλὰ διὰ ποίαν εὐσέβειαν γίνεται λόγος ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου; Διὰ τὴν θρησκείαν τῶν πρώτων ἀνθρώπων, ἢ διὰ τὴν θρησκείαν τῶν μετέπειτα ἀνθρώπων;

Τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα ἐξετάζει ὁ Εὐσέβιος ἀνάγονται εἰς τὴν μεταπτωτικὴν περίοδον. Δὲν ἀποκλείει ὅμως ὅτι ἡ εὐσέβεια αὕτη δὲν συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς πρωτοπλάστους ἢ ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τῆς θρησκείας τούτων. Ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Προπαρασκευῇ λέγει ὅτι «ἐκ πρώτης ἀνθρώπων γενέσεως

1. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ μελέτη πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς πρώτης μορφῆς τῆς θρησκείας, ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας κυρίως, στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀναλογικῆς ἐξετάσεως τῶν θρησκείων τῶν σήμερον ἐπιζουσῶν πρωτογόνων φυλῶν, διὰ τὴν ἐξαγωγήν συμπερασμάτων διὰ τὴν μορφήν τῆς θρησκείας τῶν πρώτων ἀνθρώπων, προϋποτιθεμένου τοῦ χαμηλοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ αὐτῶν ἐπιπέδου.

καὶ εἰς τὰ ἐξῆς διαδοχὰς θεοφιλεῖς τινες ἄνδρες γεγόνασιν καὶ δίκαιοι πλείους»². Τοῦτο περικλείει καὶ τὴν ἔννοιαν ὅτι οἱ «θεοφιλεῖς» καὶ «δίκαιοι» ἔχουσιν ἄμεσον σχέσιν μετὰ τῆς ἀληθοῦς «εὐσεβείας», ἥτις καὶ καθιστᾷ τούτους θεοφιλεῖς καὶ δικαίους.

Ἡ εὐσέβεια αὕτη θεωρεῖται ἀμέσως συνδεδεμένη μετὰ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Πρέπει ὅπως νὰ γίνῃ μία διάκρισις· ἡ θρησκεία τῶν πρωτοπλάστων καὶ τῶν πρώτων ἀπογόνων τούτων πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν καὶ ὡς ἐπακόλουθον αὐτῆς, ἐνῶ ἡ θρησκεία τῶν μετέπειτα ἀνθρώπων, ὡς σχετιζομένη κυρίως πρὸς τὴν φυσικὴν ἀποκάλυψιν, λόγῳ τῆς μετὰ τὴν πτώσιν ἐπελθούσης ἀπωλείας τῆς ἀμέσου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου, καίτοι ὁ Θεὸς συχνάκις παρεῖχεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ μετὰ τὴν πτώσιν, δείγματα τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης Του ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν θείων ἀληθειῶν.

Ἡ ἀνωτέρω διάκρισις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθῆ ἐν ἀπολύτῳ ἐννοίᾳ. Ὅ,τι ὅμως ἐμφαίνεται χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν δευτέραν περιπτώσιν εἶναι ὁ ἀγὼν τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἐπανεύρῃ τὸν Θεὸν καὶ ἐπανεῖλθῃ εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπανασύνδεσιν τῆς μετὰ τούτου ἐπικοινωνίας καὶ σχέσεως, αἵτινες διεκόπησαν διὰ τῆς μετὰ τὴν πτώσιν ἀχρειώσεως τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Πάντως ἡ εὐσέβεια τῶν μετὰ τὴν πτώσιν ἀνθρώπων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένης ἀποκαλύψεως καὶ εἶναι ἐπακόλουθον τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώφρονος βίου. Πρωτεύοντα δὲ ρόλον διαδραματίζει ἡ ἐσωτερικὴ διάθεσις τοῦ ἀνθρώπου.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὰ στοιχεῖα τὰ συνθέοντα τὴν θρησκείαν τῶν «παλαιῶν», πρέπει νὰ διευκρινισθῆ τί ἐννοεῖ ὁ Εὐσέβιος ὑπὸ τὴν λέξιν αὐτὴν. Οὗτος χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν «παλαιός» ἀναφέρεται εἰς τρία τινά· πρῶτον, «παλαιοὶ» χαρακτηρίζονται οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν εἰδωλολατρικὴν παράδοσιν, ἥτις ἦτο παλαιὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ νέον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ παλαιὰ πλάνη ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν νέαν ἀλήθειαν³. Δεύτερον, οὕτως ὀνομάζονται οἱ κάτοικοι τῶν ἀρχαιοτέρων κρατῶν (Αἰγύπτου, Φοινίκης, Παλαιστίνης)⁴. Τρίτον, ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει ὡς «παλαιούς» τοὺς παλαιοτάτους εὐσεβεῖς, προπάτορας τῶν Ἰουδαίων καὶ μὴ, τὴν μορφήν τῆς θρησκείας τῶν ὁποίων ἐξετάζομεν κατωτέρω.

Ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Ἀποδείξει⁵ ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι ὁ νόμος ὁ δοθεὶς ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἦτο ἐν μέσον διὰ τοῦ ὁποίου τὸ γένος τῶν Ἑβραίων, μεταστραφὲν κατὰ τὴν Αἰγυπτιακὴν δουλείαν πρὸς τὴν εἰδωλολα-

2. Εὐ. Προπ. Ζ' 8, 2.

3. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Β' 1, 52. Ἐκκλ. Ἰστ. Β' 3, 2. Εὐ. Πρ. Δ' 21, 2.

4. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 6. Εὐ. Πρ. Β' Εἰσαγωγῆ, 2.

5. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 39, 30 ἐξ.).

τρίαν, «ἀνεκαλεῖτο ἐπὶ τὴν τοῦ ἐνός Θεοῦ γνώσιν» συμφώνως πρὸς τὴν πρὸς τοὺς «θεοφιλεῖς προπάτορας αὐτῶν» ἐπαγγελίαν. Ὁ χαρακτηρισμὸς «θεοφιλεῖς προπάτορες» ἀποδίδεται κυρίως πρὸς τοὺς πατριάρχας τῶν Ἑβραίων Ἀβραάμ, Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ⁶. Ὑπὸ τοὺς «προπάτορας» ὅμως, ἰδίᾳ ἐν Εὐαγγελικῇ Ἀποδείξει Α', VI⁷, πρέπει νὰ νοήσωμεν τοὺς πρώτους ὑπάρξαντας ἀνθρώπους, οὐχὶ δ' ἐν πραγματικῇ ἐννοίᾳ μόνον τοὺς φυσικοὺς προπάτορας τοῦ Ἀβραάμ, διὰ δύο λόγους· πρῶτον, τὸ χωρίον σχετίζεται πρὸς τὴν «ἀνάκλησιν» τῶν λαῶν, διὰ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, πρὸς τὴν θεοσέβειαν τῶν προπατόρων τοῦ Ἀβραάμ, ἥτις θεοσέβεια χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ παλαιότατος καὶ πάντων ἀρχαιότατος τῆς θεοσεβείας τρόπος»⁸. Δεύτερον, ἐν τῇ «Περὶ τῆς Θεοφανείας» πραγματείᾳ ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι τῶν Ἑβραίων «ὁ προπάτωρ αὐτὸς δὴ ὁ βοώμενος Ἀβραάμ ἐκ πατέρων ὀρμώμενος δεισιδαιμόνων... τῆς μὲν πολυθέου πλάνης ἀναχωρήσας, ἔνα τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν ἐπιγνούς...»⁹. Κατόπιν τούτου ἀποκλείεται νὰ νοοῦνται οἱ Χαλδαῖοι¹⁰ ὡς οἱ «θεοφιλεῖς προπάτορες» τοῦ Ἀβραάμ.

Ἀλλαχοῦ ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει ὡς πρῶτον τῶν θεοφιλῶν παρ' Ἑβραίοις προπατόρων τὸν Ἐνὼς «ἐπεὶ πρῶτος ἤλπισεν ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ θεοῦ¹¹, τὸ κατὰ ψυχὴν παριστάς λογικὸν ὄντως καὶ γνωστικὸν καὶ τῆς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας ἐπιστημονικόν· ὣν τὸ μὲν πρῶτον θεογνωσίας ἀληθοῦς, τὸ δὲ δεύτερον τῆς εἰς τὸν ἐπιγνωσθέντα θεὸν ἐλπίδος γένοιτο' ἂν ἀποδεικτικόν»¹². Οὗτος δὲ καλεῖται «πρῶτος καὶ ἀληθὴς ἄνθρωπος», ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν πρῶτον ἄνθρωπον, τὸν Ἀδάμ, τὸν ἀποπεσόντα «δι' ἐντολῆς θεοῦ παράβασιν τῆς τῶν κρειττόνων λήξεως»¹³.

Ὁ Ἐνὼς ἦτο ὁ πρῶτος τῶν θεοφιλῶν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁ μόνος. Μετὰ τοῦτον «καὶ εἰς τὰς ἐξῆς διαδοχὰς θεοφιλεῖς τινες ἄνδρες γεγόνασι καὶ δικαίους πλείους»¹⁴. Καίτοι ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνωρίζομεν τοὺς θεοφιλεῖς ἄνδρας τῶν Ἑβραίων, ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν ἐκ τῆς «παλαιᾶς εὐσεβείας» τοὺς μὴ Ἑβραίους¹⁵. Τοῦτο ἄλλως τε δὲν ἀποκλείεται καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, λέγοντος ὅτι «ὀλίγοι» «ἐκτὸς ἀνδρῶν τῶν παρ' Ἰουδαίους μνημο-

6. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Ζ' 7, 3. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 25: «Μετὰ δὲ τὸν Ἀβραάμ Ἰσαάκ τῆς πατρῶας ὁμοῦ θεογνωσίας τε καὶ θεοφιλίας διάδοχος ἀναδείκνυται».

7. «Τὸν θεὸν Ἀβραάμ καὶ τῶν τούτου προπατόρων» (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 38, 16-17).

8. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 38, 10).

9. Ἀπόσπασμα 5 (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 143, 16 ἐξ.).

10. Χρονικὸς Κανὼν (ΒΕΠ, τ. 20, σελ. 210, 18-19).

11. Πρβλ. Γεν. 4, 26.

12. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 9.

13. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 11.

14. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 2.

15. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Ι' 4, 28.

νευομένων... τὴν ἀληθῆ καὶ πρώτην καὶ μόνην ταύτην εὐσέβειαν παῖς παρὰ πατρός διαδεξάμενος ἐφύλαξαν»¹⁶.

Ἡ θρησκεία τῶν «παλαιῶν» ἦτο γνωστὴ (τὸ πάλαι καὶ ἐκ μακροῦ τοῦ αἰῶνος, τοῖς ἀνέκαθεν θεοφιλέσι καὶ τοῖς πρὸ Μωσέως Ἑβραίοις)¹⁷, αἱ διδασκαλῖαι δὲ αὐτῆς ἦσαν «πεφιλοσοφημέναι» πρὸς τοὺς Ἑβραίους «ἀνωθεν»¹⁸. Τὸ «ἀνωθεν» κεῖται ἐνταῦθα καὶ ἐν χρονικῇ ἐννοίᾳ, δηλαδή ὡς τι τὸ σχετιζόμενον πρὸς τοὺς προγόνους, πρὸς τὴν ἀρχαιοτάτην εὐσεβῆ προγονικὴν παράδοσιν. Ἡ θρησκεία τῶν «παλαιῶν» χαρακτηρίζεται, πάντως, ὡς «παλαιότατον καὶ πάντων τυγχάνον πρεσβύτατον», «παλαιότατον εὐσεβείας πολιτεύμα καὶ ἀρχαιοτάτη τις φιλοσοφία»¹⁹, «εὐ μάλα παλαιότατον καὶ τοῖς πρὸ Μωσέως χρόνων θεοφιλέσιν»²⁰.

Ὁ Εὐσέβιος δὲν θεωρεῖ τὴν θρησκείαν τῶν «παλαιῶν» ἀπλῶς ὡς μίαν μορφήν θρησκείας ἢ ὅποια ὑπῆρξε μεταξὺ μιᾶς ὁμάδος τῶν παλαιωτάτων ἀνθρώπων καὶ ἢ ὅποια ἀπετέλεσε φαινόμενον μιᾶς ὠρισμένης χρονικῆς περιόδου. Ἡ εὐσέβεια αὕτη ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ δι' αὐτῶν παρεδόθη εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν καὶ διὰ τούτων εἰς τὰς μετέπειτα γενεάς. Οὕτως ἡ πρώτη εὐσέβεια πάντοτε ζῆ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἐκάστοτε θεοφιλῶν καὶ εὐσεβῶν ἀνθρώπων, ὡς ἡ παράδοσις τῆς μόνης ἀληθοῦς θεοσεβείας, διατηρηθεῖσα ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, πολλάκις ἐν μέσῳ εἰδωλολατρικῶν λαῶν, καὶ ὀλοκληρωθεῖσα διὰ τῆς θείας διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς θρησκείας τῶν «παλαιῶν», ἅτινα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Εὐσεβίου, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἡ θρησκεία αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς «εὐσέβεια», «θεοσέβεια» καὶ «θεοφιλία», κατ' ἀκολουθίαν δὲ οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται ὡς «εὐσεβεῖς», «θεοσεβεῖς» καὶ «θεοφιλεῖς». Αὕτη δὲν ἦτο ἀπλῶς εὐσέβεια ἢ θεοσέβεια, ἀλλὰ καὶ θεοφιλία, ὅπερ δεικνύει στενωτέραν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Εὐσέβιος ὀνομάζει τὴν παλαιωτάτην αὐτὴν μορφήν τῆς θρησκείας «πάντων ἀρχαιότερον τῆς θεοσεβείας τρόπον»²¹, «παλαιότατον εὐσεβείας πολιτεύμα»²², «πρώτην εὐσέβειαν»²³, «εὐσεβείας δόγμα»²⁴.

16. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

17. Εὐ. Ἀπ. Δ' XIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 156, 31 ἐξ.).

18. Εὐ. Πρ. Ζ' 18, 11.

19. Εὐ. Ἀπ. Α' II (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 18, 25 ἐξ.).

20. Εὐ. Ἀπ. Α' II (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 17, 22 ἐξ.).

21. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 38, 10).

22. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 18, 25 ἐξ.).

23. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

24. Ἐκκλῆσ. Ἰστορ. Α' 4, 4.

β) Ἡ εὐσέβεια αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς «ἀληθής»²⁵. Ἡ ἀληθής θεοσέβεια ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν πλάνην. Ἡ εὐσέβεια καλεῖται ἀληθής διότι ἤτο ἐπακόλουθον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς ἀληθείας ἣτις ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀρχαιοτάτους ἀνθρώπους, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν τῶν πρώτων ἀνθρώπων τῶν ζησάντων ἐπὶ τῆς γῆς. «Ἐξ αὐτοῦ (δηλαδή τοῦ Λόγου) δὲ καὶ παρὰ τοῦ πατρὸς τὸ πάλαι καὶ πρὸ μακροῦ αἰῶνος τοῖς ἀνέκαθεν θεοφιλέσιν»²⁶ ἐγένετο γνωστὴ ἡ ἀληθής εὐσέβεια. Λόγω δὲ τῆς ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως προελεύσεως αὐτῆς, ἀποκαλεῖται αὕτη οὐχὶ μόνον «ἀληθής» καὶ «πρώτη», ἀλλ' ἔτι καὶ «μόνη εὐσέβεια»²⁷.

γ) Τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης αὐτῆς εὐσεβείας στηρίζεται εἰς «σοφῶν καὶ παλαιῶν θεολόγων ἀληθεῖς μαρτυρίας»²⁸, περιελάμβανε δὲ στοιχεῖα «σεμνά» καὶ «θαυμαστά» καὶ «παρὰ πᾶσι βοώμενα θεῖά τε καὶ χρηστήρια»²⁹.

δ) Ἐπακόλουθα τῆς «ἀληθοῦς θεοσεβείας», διὰ τῶν ὁποίων οἱ πρῶτοι εὐσεβεῖς ἦσαν κεκοσμημένοι, ἦσαν «ἀληθῆς γινῶσις τῶν περὶ θεοῦ δογμάτων»³⁰, «δικαιοσύνη»³¹ καὶ ἀρετὴ ἡ ὁποία ἐταυτίζετο πρὸς «πάνσοφον καὶ θεοειδῆ βίον»³². Ἡ ἀληθῆς γινῶσις τῶν δογμάτων περὶ Θεοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, καὶ δὴ τῆς φυσικῆς τοιαύτης. Οὗτοι, λέγει ὁ Εὐσέβιος περὶ τῶν εὐσεβῶν τούτων, «ὀρθοῖς λογισμοῖς θεοσεβείας ἀρετῇ κατεκοσμήθησαν»³³ καὶ «λογικῇ θεωρίᾳ τὴν διάνοιαν ἀναθέντες καὶ τῇ περὶ τοῦ παντὸς φυσιολογίᾳ εὐσεβῶς ἐπιστήσαντες» τὰ πάντα «ἔργα εἶναι θεοῦ διελογίσαντο»³⁴. Λόγω τῆς θεοσεβείας των, «διανοίας καθαρωτάτοις ὄμμασι πᾶν τὸ ὀρώμενον ὑπερκύψαντες τὸν κοσμοποιὸν καὶ τῶν ὄλων δημιουργὸν ἐσεβάσθησαν»³⁵.

ε) Ἡ εὐσέβεια τῶν «παλαιῶν» ἤτο πίστις εἰς τὸν Ἐνα καὶ μόνον Θεόν, τὸν Δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Ἡ γνώμη τούτων περὶ τοῦ Θεοῦ ἤτο ἐκείνη «ἣν ἐκ τῶν ἔργων ἐφαντάσθησαν», «ὑπερθαυμάσαντες τῆς τοσαύτης σοφίας τε καὶ δυνάμεως», καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸν «μόνον εἶναι θεὸν πεισθέντες, μόνον εἰκότως

25. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

26. Εὐ. Ἀπ. Δ' XIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 156, 31).

27. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

28. Εὐ. Πρ. Εἰσαγωγή, 2.

29. Εὐ. Πρ. Ι' 4, 8.

30. Εὐ. Πρ. Ζ' 6, 4.

31. Εὐ. Ἀπ. Α' II (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 17, 22 ἐξ.).

32. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 21.

33. Εὐ. Πρ. Ζ' 7, 2.

34. Εὐ. Πρ. Ζ' 3, 2.

35. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

ἔθεολόγησαν»³⁶. Ὅτι ἡ θρησκεία τῶν «παλαιῶν» ἦτο Μονοθεϊστική, ὡς καὶ ἡ ἀλήθεια ἦτις περιείχετο εἰς αὐτήν, ἀποδεικνύεται καὶ ἀναγωγικῶς ἐκ τῆς ὁμοιότητος αὐτῆς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Διότι ὁ Χριστιανισμός, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, δὲν εἶναι τι τὸ νέον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, «ἀλλὰ τὸ... παλαιότατον εὐσεβείας πολίτευμα, καὶ ἀρχαιοτάτη μὲν τις φιλοσοφία πλὴν ἀλλὰ νεωστὶ πᾶσιν τοῖς καθ' ἕλης τῆς οἰκουμένης νενομοθετημένη»³⁷. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον, «τί δὴ οὖν λοιπὸν ἐμποδῶν ἂν εἴη, μὴ οὐχὶ ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν βίον τε καὶ τρόπον εὐσεβείας ἡμῖν τε τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καὶ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν ὁμολογεῖν; ὥστε μὴ νέαν καὶ ξένην, ἀλλ' εἰ δεῖ φάναι ἀληθεύοντα, πρῶτην ὑπάρχειν καὶ μόνην καὶ ἀληθῆ κατόρθωσιν εὐσεβείας τὴν διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἀποδεικνύεσθαι»³⁸. Πάντες δὲ οἱ ἄνθρωποι οἵτινες «ἐμαρτυρήθησαν» ἐπὶ δικαιοσύνη, ἀναγόμενοι μέχρι αὐτοῦ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῆς φύσεως, ἢ μᾶλλον τῆς ταυτότητος, τῆς θρησκείας τῶν «παλαιῶν» πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς «ἕργῳ Χριστιανοί»³⁹.

στ) Ἡ λατρεία τῶν «παλαιῶν» οὐδεμίαν εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν εἰδωλολατρικήν. Τοῦτο βεβαίως δὲν λαμβάνεται χρονικῶς, διότι κατὰ τὸν Εὐσέβιον, «ἡ γοῦν τῶν ἔθνῶν ἀπάντων πολὺθεος πλάνη μακροῖς ὕστερον αἰώσι πέφανται»⁴⁰. Τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς λατρείας τῶν «παλαιῶν», ὄντα εὐδιακρίτως καὶ πασιφανῶς διάφορα τῆς εἰδωλολατρικῆς λατρείας καὶ τονιζόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, εἶναι τὰ κάτωθι:

«Οἱ πρῶτοι καὶ παλαιότατοι τῶν ἀνθρώπων οὔτε ναῶν οἰκοδομαῖς προσεῖχον οὔτε ξοάνων ἀφιδρύμασιν»⁴¹. Οὗτοι «μὴ χειροκμητοῖς ξοάνοις ἐξ ὕλης ἀψύχου δεδημιουργημένοις, ἀλλ' οὐδ' ἀοράτοις δαίμοσιν ἐδούλευον»⁴². Διὰ τοῦτο «οὐκ ἦν τις θεογονίας Ἑλληνικῆς ἢ βαρβαρικῆς τοῖς παλαιότατοις ἀνθρώποις λόγος, οὐδὲ ξοάνων ἀψύχων ἴδρυσις»⁴³, οὐδὲ «ἔκτοποι περὶ θεῶν καὶ ἡρώων μυθολογίαι, οὐκ ἀπορρήτων τελετῶν μυστήρια, οὐδ' ὅλως τε τῆς πολλῆς καὶ ἀδολέσχου τῶν μετέπειτα ἀνδρῶν δεισιδαιμονίας»⁴⁴, «οὐδὲ δαίμων τις ἀγαθὸς ἢ φαῦλος ἐν ἀνθρώποις ἐθαυμάζετο... οὐδὲ ταῖς διὰ ζῶων θυσίαις καὶ ταῖς μετὰ ταῦτα περινοθηθείσαις τιμαῖς ἐθρησκεύετο»⁴⁵.

36. Αὐτόθι.

37. Εὐ. Ἀπ. Α' II (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 18, 25).

38. Ἐκκλ. Ἱστορ. Α' 4, 15.

39. Ἐκκλ. Ἱστορ. Α' 4, 6.

40. Εὐ. Πρ. Α' 9, 19.

41. Εὐ. Πρ. Α' 9, 13.

42. Εὐ. Ἀπ. Δ' IX (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 150, 13 ἐξ.).

43. Εὐ. Πρ. Α' 9, 16.

44. Εὐ. Πρ. Α' 9, 17.

45. Εὐ. Πρ. Α' 9, 14.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαφαίνεται σαφῶς ὁ πνευματικὸς χαρακτήρ τῆς εὐσεβείας τῶν «παλαιῶν» καὶ τῆς λατρείας τούτων. Βεβαίως τὰ ἀναφερθέντα δεικνύουν μόνον τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα διέφερον αὕτη τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκευιῶν. Διὰ τὴν λατρείαν ὅμως τούτων σημεῖον ὅπερ κυρίως τονίζεται εἶναι ἡ «ἐπίκλησις» τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ⁴⁶, ὡς χαρακτηριστικῶς τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν εὐσεβείας καὶ πίστεως.

Τὸ κέντρον τῆς εὐσεβείας τῶν «παλαιῶν» κατεῖχεν ἡ πίστις εἰς τὸν Ἐνα Θεόν. Παρατηροῦμεν δὲ ὅτι ὁ Εὐσέβιος θεωρεῖ ταύτην ὡς διελθοῦσαν διὰ δύο σταδίων. Τὸ πρῶτον τούτων ἀνήκει εἰς τὴν εὐσέβειαν τῶν πρώτων ἀνθρώπων τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πρὸς αὐτοὺς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἀσφαλῶς αὕτη εἶναι ἡ χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς «ὁ παλαιότατος καὶ πάντων ἀρχαιότατος τῆς θεοσεβείας τρόπος»⁴⁷. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτον περιλαμβάνεται ἡ θρησκευτικὴ πίστις τῶν θεοφιλῶν ἀπογόνων τῶν πρωτοπλάστων, ὡς καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀμέσως μετέπειτα γενεῶν, οἱ ὅποιοι διετήρησαν τὴν πρώτην εὐσέβειαν, καίτοι οἱ λοιποὶ τῶν συνανθρώπων των εἶχον περιτραπεῖ εἰς λατρείαν τῆς φύσεως καὶ εἰς ἀθεΐαν λόγῳ τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης αὐτὴν ἀπομακρύνσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὸν Ἐνα Θεόν.

Τὸ δεύτερον στάδιον περιλαμβάνει τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ εὐσεβῶν ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι, καίτοι μετὰ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς των διῆγον βίον «ἐλεύθερον καὶ ἀνειμένον εὐσεβείας», «βίῳ τῷ κατὰ φύσιν κεκοσμημένοι», ἔλαβον «γνώσιν ἀληθῆ τῶν περὶ Θεοῦ δογμάτων»⁴⁸. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ πρὸς αὐτοὺς ἀποκαλυφθεῖσα θεία ἀλήθεια διὰ θεοφανειῶν, ἀγγελοφανειῶν καὶ ἐτέρων μέσων, καὶ τὸ ὅτι οὗτοι «ὀρθοῖς λογισμοῖς θεοσεβείας ἀρετῇ κατεκοσμήθησαν»⁴⁹ καὶ «διανοίας καθαρῶτάτοις ὄμμασι πᾶν τὸ ὀρώμενον ὑπερκύψαντες τὸν κοσμοποιὸν καὶ τὸν ὄλον δημιουργὸν ἐσεβάσθησαν»⁵⁰.

Ἐπὶ τῆς παραδόσεως ταύτης τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας καὶ πίστεως εἰς τὸν Ἐνα Θεόν, παράδοσις ἣτις ἄρχεται ἀπὸ τῶν πρωτοπλάστων καὶ συνεχίζεται διὰ τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ, βασίζεται ἡ διαμόρφωσις τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων.

46. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 9.

47. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 38, 5 ἐξ.).

48. Εὐ. Πρ. Ζ' 6, 4.

49. Εὐ. Πρ. Ζ' 7, 2.

50. Εὐ. Πρ. Α' 6, 2.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Ἡ Ἑβραϊκὴ θρησκεία, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, δὲν θεωρεῖται ὡς μία ἀνεξάρτητος μορφή θρησκείας ἐμφανισθείσης εἰς τὸ ἔθνος τῶν Ἑβραίων, ἀλλ' ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς εὐσεβείας τῶν παλαιοτάτων ἀνθρώπων.

Ἡ διαμόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς Ἑβραϊκῆς θρησκείας βασίζεται ἐπὶ ὀρισμένων δεδομένων τὰ ὅποια συνιστοῦν καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς. Οὕτως αὕτη στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς ἰδιαζούσης σχέσεως τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Ἑβραίων, ἐκ τῆς ὁποίας σχέσεως καὶ ἐξαρτᾶται.

Οἱ Ἑβραῖοι ὀνομάζονται «λαὸς τοῦ Θεοῦ»¹ καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἐξέλεξε τούτους ἐξ ὅλων τῶν λοιπῶν ἐθνῶν διὰ νὰ ἀποκαλύψῃ τὰς θείας ἀληθείας καὶ τούτους μόνον κατηξίωσε τῶν θείων ἐπαγγελιῶν². Πάντα δὲ τὰ «παρὰ θεῶ τετιμημένα» τὰ ὅποια ἐπήγαζον ἐκ τῆς Προνοίας τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς Ἑβραίους καὶ ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν πρὸς αὐτοὺς ἀληθειῶν ἀποτελοῦν τὰ «πλεονεκτήματα» τοῦ Ἑβραϊκοῦ ἔθνους ἔναντι πάντων τῶν λοιπῶν ἐθνῶν³.

Ὁ Εὐσέβιος διακρίνει εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑβραίων δύο μορφάς· τὴν προμωσαϊκὴν καὶ τὴν Μωσαϊκὴν. Ἡ προμωσαϊκὴ περιλαμβάνει τὴν περίοδον μέχρι τοῦ Μωσέως, ὅτε ἄρχεται ἡ Μωσαϊκὴ μορφή τῆς θρησκείας.

Ἡ πρώτη μορφή ὀνομάζεται «εὐσέβεια»⁴, εἶναι δὲ ἐπακόλουθον τῆς θείας⁵ καὶ τῆς φυσικῆς⁶ ἀποκαλύψεως, συνδεομένη στενῶτατα μετὰ τῆς εὐσεβείας τῶν παλαιοτάτων ἀνθρώπων, ἢ ἄλλως τῆς πρώτης μορφῆς θρησκευτικῆς πίστεως τῶν ἀνθρώπων. Ἡ εὐσέβεια αὕτη, συμφῶνως πρὸς τὰς μαρτυρίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πατροπαράδοτος⁷, ἀναγομένη μέχρι τῶν πρωτοπλάστων⁸.

Καίτοι ἐκ τοῦ ἔθνους τῶν Ἑβραίων οὐδέποτε ἐξέλιπον οἱ εὐσεβεῖς καὶ θεο-

1. Εὐ. Ἄπ. ΣΤ' XVI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 243, 30 ἐξ.).

2. Εὐ. Ἄπ. Β' I, ια' (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 60, 32 ἐξ.).

3. Εὐ. Ἄπ. Γ' V (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 71, 9 ἐξ.).

4. Εὐ. Ἄπ. ΣΤ' XVI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 243, 32 ἐξ.).

5. Πρβλ. Εὐ. Ἄπ. Δ' XIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 156, 31 ἐξ.). Εὐ. Ἄπ. Δ' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 145, 31 ἐξ.). Εὐ. Πρ. Ζ' 5, 1.

6. Εὐ. Πρ. Α' 6,2. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 21. Εὐ. Πρ. Β' 6, 12.

7. Εὐ. Πρ. Ζ' 6, 1.

8. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 2.

φιλεῖς ἄνθρωποι⁹, ἐν τούτοις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πολλῶν καὶ διαφόρων παραγόντων, ἰδίᾳ δ' ἕνεκα τῆς ἐπὶ πολλὰ ἔτη παραμονῆς τῶν Ἑβραίων εἰς τὸ πολυθεϊστικὸν περιβάλλον τῆς Αἰγύπτου, τὸ ἔθνος τῶν Ἑβραίων, ὡς σύνολον, ἀπεμακρύνθη τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας τῶν πατέρων αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς διὰ μίαν εἰσέτι φοράν ἐπέδειξε τὴν ἀγάπην καὶ τὴν εὐνοίαν Αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἑβραϊκὸν λαόν. Ἀναδεικνύει ἡγέτην τούτων τὸν Μωϋσέα, ὅστις «ἀνῆγεν αὐτοὺς ἐπὶ τῶν πάντων δημιουργὸν θεόν», «ἀνιμούμενος» αὐτοὺς «ἐκ βυθοῦ κακῶν» καὶ ἐκ τῆς ἀθέου πολυθεΐας εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον περιπέσει¹⁰.

Διὰ τοῦ Μωϋσέως εἰσάγεται¹¹ ἡ νέα μορφή τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἡ Ἑβραϊκὴ θρησκεία. Ἡ Μωσαϊκὴ θρησκεία, ἀντιδιαστελλομένη πρὸς τὰς λοιπὰς ἐθνικὰς θρησκείας, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς θεόπνευστος¹². Διὰ τοῦ «προφήτου» καὶ «θεολόγου» Μωϋσέως ὁ Θεὸς προεκήρυξε τοῖς πᾶσι τὴν εὐσέβειαν πρὸς Ἐαυτὸν, τὸν Μόνον ἀληθινὸν Θεόν¹³.

Διὰ τῆς Μωσαϊκῆς θρησκείας ἐκπληροῦται ἐπίσης ἡ πρὸς τοὺς προπάτορας τῶν Ἑβραίων δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπαγγελία περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πλανηθέντων τέκνων τοῦ Ἰσραὴλ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ¹⁴.

Ὁ Μωϋσῆς ὀνομάζεται «θεολόγος»¹⁵, διότι πρῶτος οὗτος κατήγγειλε πρὸς τὸν λαόν τὴν περὶ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ γνῶσιν καὶ τὴν περὶ Μοναρχίας τοῦ Θεοῦ θεολογίαν¹⁶, καὶ «νομοθέτης», ὡς εἰσηγητῆς «νομοθεσίας ἐνθέου»¹⁷. Ἡ νομοθεσία αὕτη περιέχει τὴν μόνην ἀληθῆ διδασκαλίαν περὶ τῆς εὐσεβοῦς πολιτείας τῶν ἀνθρώπων, περιλαμβάνει δὲ καὶ «ἀγωγὴν τινα θεοσεβοῦς βίου»¹⁸.

Ἡ Μωσαϊκὴ θρησκεία χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς «ἀτελής»¹⁹ θρησκεία, ἥτις ἦτο ἡ μόνη ἀρμόζουσα²⁰ εἰς τὴν νηπιότητα τῶν ψυχῶν τῶν Ἑβραίων καὶ τὴν ἀσθενῆ αὐτῶν ἀντίληψιν πρὸς πλήρη κατανόησιν τῶν θείων ἀληθειῶν. Διὰ τοῦτο ὅ,τι ἐδόθη πρὸς τὸν Ἑβραϊκὸν λαόν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἐδόθη «εἰκονικῶς» καὶ «διὰ συμβόλων τὰ θεῖα ἠνίχθαι»²¹.

Καὶ αἱ δύο μορφαὶ αὗται τῆς Ἑβραϊκῆς θρησκείας βασικῶς περιλαμβάνονται

9. Εὐ. Πρ. Ζ' 8, 9.

10. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 34, 38 ἐξ.).

11. Εὐ. Ἀπ. Ε' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 186, 28 ἐξ.).

12. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 35, 32-33).

13. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Δ' 17, 2.

14. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 39, 30 ἐξ.).

15. Εὐ. Πρ. Δ' 17, 2.

16. Εὐ. Ἀπ. Γ' I (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 95, 23 ἐξ.).

17. Εὐ. Ἀπ. Ε' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 186, 28 ἐξ.).

18. Εὐ. Ἀπ. Γ' I (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 95, 23 ἐξ.).

19. Εὐ. Ἀπ. Α' I (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 39, 25 ἐξ.).

20. Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. Ε' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 186, 28).

21. Ἐκλογαὶ Προφητικαὶ Α', κεφ. Θ' Ἀπὸ τῆς Ἐξόδου (ΒΕΠ, τ. 28, σελ.

νουν τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν Ἐνα καὶ τὸν αὐτὸν Θεὸν πίστιν ἢ ὁποῖα παρέμεινεν ἀναλλοίωτος μεταξὺ τῶν θεοφιλῶν Ἑβραίων διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ὅ,τι ἐδόθη τότε ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν εἴδει συμβόλου ἢ εἰκονικῶς ἢ ἐν αἰνίγματι²², λόγῳ τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων ὅπως κατανοήσουν τὸ βάθος τῶν θείων ἀληθειῶν, ἀπεκαλύφθη πλήρως διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἂν ὁ θεῖος Λόγος, ἐγένετο «τῶν τελείων καὶ οὐράνιων δογμάτων τε καὶ μαθημάτων τέλειος καὶ οὐράνιος διδάσκαλος», «ὁ τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας εἰσαγωγεὺς» ὅστις «ἐπέφανεν ἑαυτὸν κατὰ τὸν ὑπογραφέντα τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ χρόνον»²³ καὶ διὰ τῆς συστάσεως τῆς Χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐδημιούργησε τὸν «νέον λαόν»²⁴ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸν παλαιὸν ἐκλεκτὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν Ἰσραηλιτικόν.

22. Εὐ. Ἄπ. ΣΤ' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 225, 18 ἐξ.).

23. Εὐ. Ἄπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314, 38 ἐξ.).

24. Εὐ. Ἄπ. Γ' VIII (ΒΕΠ, τ. 28, τελ. 92, 11 ἐξ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.
Ο ΠΟΛΥΘΕΪΣΜΟΣ

Πρὸ τῆς ἐξετάσεως τῶν αἰτίων ἄτινα, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ὠδήγησαν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκειῶν καὶ τῶν λόγων οἵτινες συνέβαλον εἰς τὴν περαιτέρω διαμόρφωσιν τούτων, θ' ἀναφερθῶμεν ἐν ὀλίγοις εἰς τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέχει ὁ Εὐσέβιος καὶ διὰ τῶν ὁποίων καταφαίνεται ἡ πεποιθήσις τούτου περὶ τῆς προϋπάρξεως τοῦ Μονοθεϊσμοῦ, ὡς μορφῆς θρησκείας, τοῦ πολυθεϊσμοῦ.

1. Ὁ πολυθεϊσμὸς ἐπεταὶ τοῦ Μονοθεϊσμοῦ.

Περὶ τῆς πεποιθήσεως ταύτης τοῦ Εὐσεβίου παρέχονται ὑπὸ τῶν συγγραφῶν τούτου ἄμεσοι καὶ ἔμμεσοι μαρτυρίαι. Ἄμεσον μαρτυρίαν ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον ὅτι «ἡ τῶν ἐθνῶν ἀπάντων πολύθεος πλάνη μακροῖς ὕστερον αἰῶσι πέφανται»¹. Τὸ «μακροῖς ὕστερον αἰῶσι» χαρακτηρίζει τὸ μακροχρόνιον διάστημα ὅπερ ἐμεσολάβησε μεταξὺ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων καὶ παλαιοτάτων ἀνθρώπων², οἵτινες ἐλάτρευον τὸν Ἐνα καὶ μόνον Θεόν, κατέχοντες τὴν μόνην καὶ ἀληθῆ εὐσέβειαν.

Αἱ ἔμμεσοι μαρτυρίαι προέρχονται κυρίως ἐκ τῶν χαρακτηρισμῶν τοὺς ὁποίους οὗτος ἀποδίδει εἰς τὸν πολυθεϊσμόν. Οὕτως ὁ Εὐσέβιος χαρακτηρίζει τὸν πολυθεϊσμόν ὡς «πλάνην»³, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀληθῆ εὐσέβειαν τῶν παλαιοτάτων ἀνθρώπων, καὶ ὡς διαστροφήν⁴ τῆς ἀληθείας. Ἐπίσης χαρακτηρίζεται ὡς μέθη, ἥτις συνετέλεσεν ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι «τὰς ψυχὰς κατορωρυγμένοι»⁵, ὡς νόσος⁶ καὶ ἀσθένεια⁷ αἵτινες ἐταλαιπώρουν τοὺς ἀνθρώπους, ὡς πικρὰ καὶ παλαιοτάτη δουλεία⁸ εἰς τὴν ὁποίαν ὑπετάχθησαν οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς λατρείας τῶν ὑλικῶν σωμάτων, «τῆς μόνης καὶ ἀληθοῦς ἀποπεσόντες ἀληθείας»⁹. Πάντες οἱ ἀνωτέρω χαρακτηρισμοὶ εἶναι βέβαιοι ὅτι ἀναφέρονται

1. Εὐ. Πρ. Α' 9, 12.

2. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Α' 9, 13.

3. Εὐ. Πρ. Β' 1, 52 κ. ἄλ.

4. Εὐ. Πρ. ΣΤ' 11, 81.

5. Εὐ. Πρ. Β' 5, 1.

6. Εὐ. Πρ. Δ' 21, 2. Εὐ. Πρ. Γ' 5, 5. Ἐκκλ. Ἰστ. Β' 3, 2.

7. Εὐ. Ἀπ. Δ' VIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 148, 7 ἔξ.).

8. Εὐ. Πρ. ΣΤ' 11, 82.

9. Εὐ. Πρ. Α' 6, 3.

εἰς μίαν ὠρισμένην κατάστασιν, ἐνῶ παραλλήλως ὑποδηλοῦν ὅτι ἑτέρα καλλιτέρα ταύτης κατάστασις προηγῆθη.

Εἰς τοὺς χαρακτηρισμοὺς τούτους ὑπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τοῦ προσκαιροῦ, ὡς ἀποδίδεται συνήθως ἡ ἔννοια αὕτη καὶ εἰς τὰς καταστάσεις μέθης, νόσου, ἀσθενείας, δουλείας, πτώσεως καὶ πλάνης. Ἡ εἰδωλοατρία ἦτο μία δυσάρεστος περίοδος ἣτις προῆλθεν ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. Στρηριζομένη δ' ἐπὶ τοῦ ψεύδους δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ ἐπ' ἀόριστον.

Τὸ ὅτι ἡ μονοθεϊστικὴ πίστις προηγῆθη τῆς εἰδωλοατρικῆς πλάνης καθίσταται φανερόν καὶ σαφές καὶ ἐκ τῶν χαρακτηρισμῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἄρνησιν τῆς πολυθέου πλάνης. Ἡ στροφὴ ἐκ τῆς πολυθέου πλάνης πρὸς τὸν Χριστιανισμόν ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου «ἀνά-νευσις»¹⁰, «ἀνάκλησις»¹¹ ἐκ τῆς πλάνης, «καθαίρεσις»¹² ταύτης, «θεραπεία»¹³ ἐκ τῆς πολυχρονίου νόσου, «ἐπιστροφή»¹⁴ πρὸς τὴν ἀληθῆ εὐσέβειαν ἐκ τῆς ὀποίας ἀπεμακρύνθη ὁ ἄνθρωπος, «ἐλευθερία»¹⁵ ἐκ τῆς δουλείας τοῦ ψεύδους καὶ τῶν εἰδώλων, «λύτρωσις»¹⁶ ἐκ τῶν δεινῶν τὰ ὅποια ἐπεσώρευσε ἡ πλάνη τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων, «μετάστασις» ἐκ τῆς ζοφερωτάτης καὶ «ἀειδοῦς νυκτός» εἰς τὴν λαμπρὰν καὶ διαυγεστάτην ἡμέραν τῆς ἀληθείας¹⁷. Ἡ ἡμέρα τῆς ἀληθείας ὑπονοεῖ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν θεῶν ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ταυτίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου πρὸς τὴν εὐσέβειαν τῶν «παλαιῶν»¹⁸.

2. Ἡ ἀρχὴ τῆς πολυθέου πλάνης.

Κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ἡ ἀρχὴ τῆς εἰδωλοατρίας ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ὁ ἄνθρωπος ἔζη βίον «νομαδικόν», «ἀνειμένον» καὶ «θηριώδη»¹⁹. Λόγω τῆς ὑπερβαλλούσης αὐτοῦ θηριωδίας²⁰ ὁ ἄνθρωπος εἶχεν ὑποστῆ τοιαύτην ἀμαύρωσιν τῆς ψυχῆς, ὥστε εἶχε βυθισθῆ εἰς τὴν ἀσέβειαν²¹ καὶ οὐδόλως ἐσκέπτετο τὸν Θεόν. «Ἐζῆ «ἐπ' ἐρημίαις ἐν τε ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ κώμαις»²²

10. Εὐ. Ἀπ. Δ' XII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 155, 29 ἐξ.).

11. Εὐ. Ἀπ. Α' VI (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 38, 10 ἐξ.).

12. Εὐ. Πρ. Α' 4, 5.

13. Εὐ. Πρ. Δ' 21, 2.

14. Εὐ. Ἀπ. Γ' VIII (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 76, 3 ἐξ.).

15. Εὐ. Πρ. Δ' 21, 2.

16. Εὐ. Πρ. Γ' 5, 5.

17. Εὐ. Πρ. Β' 5, 2.

18. Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. Α' II (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 18, 25). Ἐκκλ. Ἰστορ. Α' 4, 15.

19. Εὐ. Πρ. Β' 5, 4.

20. Εὐ. Πρ. Β' 5, 3.

21. Εὐ. Πρ. Β' 6, 12.

22. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 313, 36 ἐξ.).

καὶ κύριον αὐτοῦ μέλημα ἦτο ἡ «δίκην ἀλόγου ἀποπλήρωσις τῆς γαστροῦς», ὅπερ διὰ τὸν ἄνθρωπον «πρῶτος οὗτος ἀθεότητος ὑποκουρεῖ τρόπος»²³. Ὡσαύτως, οἱ ἄνθρωποι τότε ἐπετίθεντο δίκην ληστῶν πρὸς τοὺς πλησιάζοντας αὐτούς, «πορίζοντες τὰ πρὸς τὸ ζῆν οὐκ ἄλλοθεν ἄλλ' ἐκ τῆς τῶν καταδεεστέρων καταδυναστείας»²⁴.

Λόγω τοῦ τοιοῦτου χαρακτῆρος τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, τὰς ψυχὰς αὐτῶν («επεσκότειν» ἀφροσύνης καὶ ἀσεβείας ἀρχμῶς) καὶ «δεινὴ ἀθεότης», ὥστε οὗτοι εἰς οὐδὲν διέφερον τῶν ἀγρίων καὶ ἀτιθάσων θηρίων²⁵. Ἡ προσκόλησις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ γήϊνα καὶ ὑλικά ἀγαθὰ δὲν ἐπέτρεπον εἰς τούτους νὰ γνωρίσουν τι πέραν τῶν ὑλικῶν ἀπολαύσεων, «μήτε νόμους, μήτε τι σεμνὸν καὶ βιωφελές», «μηδὲ μὴν ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἐν νῶ τιθέμενοι, ἀρετῆς τε καὶ φιλοσοφίας οὐδ' εἰς ἔννοιαν ἰόντες»²⁶. Ἐνεκα τούτου, «μήποτε θεὸν ζητοῦντες»²⁷, «οὐδὲ θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων ἤδεσαν οὐδέ γε εὐσεβείας ἀληθοῦς τρόπον»²⁸.

Ἡ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων εἰς τὸν «θηητὸν καὶ ἐπίκηρον βίον»²⁹, ὡς καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἀπογόνων αὐτῶν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἔτι δὲ καὶ τῆς λησμοσύνης τοῦ Δημιουργοῦ τῶν πάντων ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ λησμοσύνη αὕτη ὠδήγησε τοὺς ἀνθρώπους τῶν μετέπειτα γενεῶν εἰς «ἀγνωσίαν» περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθειαν³⁰, ἥτις καθίσταται οὕτω διὰ πολλοὺς λαοὺς εἰδός τι πατρικῆς παράδοσεως ἀκολουθούσης τὴν δυσσεβείαν τῶν προγόνων³¹.

Ἡ ὑπαρξίς ὅμως τῆς συνειδήσεως, ἢ ἄλλως τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἐμφύτου ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὀρμῆς, ὥθει τούτους ὅπως στρέψωσι τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν πρὸς τὰ ἄνω. Ἐνεκα ὅμως τοῦ ταπεινοῦ καὶ θηριώδους αὐτῶν βίου δὲν ἠδύναντο, «ἀνακινούμενοι φυσικαῖς ἐννοίαις»³², νὰ προχωρήσουν πέραν

23. Εὐ. Πρ. Β' 5, 4.

24. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314, 1 ἐξ.).

25. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 313, 34 ἐξ.).

26. Αὐτόθι.

27. Εὐ. Ἀπ. Δ' VIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 148, 28 ἐξ.).

28. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314, 3 ἐξ.).

29. Ἐκκλ. Ἰστορ. Α' 2, 18.

30. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Β' 5, 1. Ἡ «ἀγνωσία» τῶν ἀνθρώπων προσδιορίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς ἀγνοία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ κατῆλθεν ἐπὶ τῆς γῆς ἵνα καταστῆ γνωστός εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας τοῦτον καὶ οὕτω καταλύσῃ τὴν «ἀγνωσίαν» ἥτις ὠδήγησεν εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν. Πρβλ. καὶ «Ἐκλογαὶ Προφητικαί» Δ', κεφ. ΔΕ' (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 308, 12 ἐξ.).

31. Πρβλ. Εὐ. Ἀπ. Θ' II (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 17, 17 ἐξ.), Εὐ. Ἀπ. Θ' XVI (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 44, 1 ἐξ.), Εὐ. Ἀπ. Η' V (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 356, 7 ἐξ.) καὶ ἀλλαχοῦ.

32. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314, 4).

ἐκείνου τὸ ὅποῖον ἀντελαμβάνοντο διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν δύναμιν τοῦ θεοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ Θεοῦ³³, ὄντες «νήπιοι» εἰς τὰς ψυχὰς³⁴. Οὕτως ἐνόμιζον τὴν ἐν τοῖς ἀψύχοις καὶ φυσικοῖς φαινομένοις ὑπάρχουσαν δύναμιν «καὶ θεὸν εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι»³⁵. Διὰ τοῦτο ἐναπέκλεισαν τὸ θεῖον ἐν πᾶσιν, «ἐν ἀψύχῳ ὕλῃ καὶ σκοτίοις μυχοῖς» καὶ «ἐπὶ κόρακας καὶ ἱέρακας καὶ ἄλλους οἰωνούς», «ἐπὶ τε αἴγας καὶ ἄλλα ζῶα, ναι μὴν καὶ ἐπὶ ὑδάτων συστάσεις, ἐν τε ἡπατοσκοπίαις, καὶ αἵμασι μυσερῶν καὶ εἰδεχθῶν κνωδάλων, ἐρπετῶν τε ἰσβόλων σώμασιν, οἷον δρακόντων καὶ γαλῶν καὶ τινων ἄλλων τοιουτοτρόπων»³⁶, «ἠλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις»³⁷.

Οἱ ἄνθρωποι δὲν ἠδύναντο ν' ἀνεύρουν τὸν Θεόν, λόγῳ τῆς προσκολλήσεως αὐτῶν εἰς τὴν ὕλην, καί, «ἀπορία τῶν ἀφανῶν καὶ ἀδήλων», περιετράπησαν εἰς «ἐναντίας δυνάμεις»³⁸. Εἰς τοῦτο συνέτεινον ἢ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου ροπή τούτου πρὸς τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἡ συνέργεια τοῦ διαβόλου.

Τὰ ἐν ταῖς εἰδωλολατρικαῖς θρησκείαις περιλαμβανόμενα ἦσαν ἐπακόλουθα τῆς ἀγνοίας τῶν λαῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀλήθειαν περὶ τοῦ Θεοῦ, γενικῶς, καὶ εἰς τὴν λατρείαν τούτου. Ἄντὶ τῆς πίστεως εἰς ἕνα Θεὸν περιέπεσαν εἰς πολυθεΐαν καὶ λατρείαν τῶν εἰδώλων. Τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῶν θρησκειῶν τούτων ἦτο «ἀσχήμεν ἀθεότης μᾶλλον ἢ θεολογία»³⁹, ὅ,τι δ' ἐθεώρουν ὡς θεολογίαν ἦτο «ἄθεος λογισμός»· ὅ,τι ἐπίστευον ὡς ἀληθὲς ἦτο συγκεχυμένον μετὰ τοῦ ψεύδους⁴⁰ καὶ ὅ,τι ἐνόμιζον ὡς ἱερὸν καὶ ἄξιον, ὡς ἐκ τούτου, λατρείας ἦτο «ἀνίερων»⁴¹. Οὕτω διὰ τῶν ποικίλων αὐτῶν ψευδοδοξιῶν ἐξετράπησαν εἰς «βυθὸν ἀδολεσχίας»⁴².

Κατὰ τὸν Εὐσέβιον, εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς εἰδωλολατρικῆς πλάνης συνετέλεσαν, κυρίως, δύο παράγοντες. Πρῶτον μὲν, ἡ προσκόλλησις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ὕλην ἣτις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιδιώξιν παντὸς ὕλικου ἀγαθοῦ προσφέροντος εὐχαρίστησιν εἰς τὰς αἰσθήσεις ἢ ἱκανοποιούντος τὰ ἐνστικτα· δεῦτερον δέ, ὁ φόβος τὸν ὅποῖον ἡσθάνοντο διὰ πᾶν ὅ,τι ἦτο ὑπέρτερον τῆς δυνάμεως αὐτῶν ἢ ἐθεωρεῖτο ἀκατανίκητον δι' ἀνθρωπίνων μέσων. Οὕτως,

33. Πρβλ. Εὐ. Ἄπ. Ε' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 188, 30 ἐξ.).

34. Εὐ. Πρ. Α' 6, 3.

35. Εὐ. Ἄπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314, 5 ἐξ.).

36. Εὐ. Ἄπ. Ε' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 188, 30 ἐξ.).

37. Εὐ. Ἄπ. Δ' VIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 148, 10).

38. Εὐ. Ἄπ. Δ' VIII (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 148, 29). Αἱ ἐναντίας δυνάμεις, ὀνομαζόμεναι καὶ «δαμονικαί», περικλείουν πᾶν τὸ ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ θεῖον.

39. Εὐ. Πρ. Β' 1, 51.

40. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 32.

41. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Δ' 17, 2.

42. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 2.

ἡ εἰδωλολατρία θεωρεῖται ὡς ἀπόρροια ἀφ' ἐνός μὲν «τῆς ἀκαθάρτου καὶ μαρᾶς ἡδονῆς»⁴³ καὶ ἀφ' ἐτέρου τοῦ φόβου τοῦ θανάτου.

Οἱ ἄνθρωποι οἵτινες εὐρίσκοντο μακρὰν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ «μόνη τῇ τῶν σωμάτων προσανασχόντες αἰσθήσει τῷ μηδὲν περὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ψυχῆς διειληφέναι πλέον τι οὐδὲν τῶν ὀρωμένων ἐν τοῖς οὖσιν ὑπάρχειν ἡγησάμενοι, τὸ καλὸν καὶ συμφέρον καὶ μόνον ἀγαθὸν τῇ τῶν σωμάτων ἀνέθηκαν ἡδονῇ»⁴⁴. Λόγω τοῦ νομαδικοῦ αὐτῶν βίου καὶ τοῦ χαμηλοῦ αὐτῶν πνευματικοῦ ἐπιπέδου, οἱ ἄνθρωποι εἶχον ὡς κύριον αὐτῶν μέλημα τὴν ἱκανοποίησιν τῶν αἰσθησεων. Τοῦτο ἀπετέλει «τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ συμφέρον»⁴⁵, τὸ δὲ αἰσθημα τῆς αὐτοσυντηρήσεως ὠδήγει τούτους εἰς τὸ νὰ ἐνδιαφέρονται πρωτίστως διὰ τὴν «ἀποπλήρωσιν τῆς γαστροῦς»⁴⁶, μετερχόμενοι οἰοδῆποτε μέσον⁴⁷. Μὴ ἔχοντες δὲ οὐδένα ἠθικὸν φραγμὸν, «παντοία ψυχῆς ἀμαυρώσει περιτραπέντες κατὰ βυθὸν ἀσεβείας ἠνέχθησαν, ὥστε θηρίων ἀγρίων τρόπον τὸ καλὸν καὶ συμφέρον καὶ ἀγαθὸν μέχρι σωμάτων καὶ ἡδονῆς στῆσαι»⁴⁸. Συνέπεια τούτου ἦτο ἡ θεοποίησις τῶν «μερῶν τοῦ κόσμου» «δι' ὧν αὐτοῖς τὰ σώματα τρεφόμενά τε καὶ πιαινόμενα τὴν ἔνσαρκον ὁμοῦ ζωὴν τε καὶ ἡδονὴν ἐθηραῖτο»⁴⁹.

Ἐὰν θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἡδονὴ ἀπετέλεσε κατὰ τὸν Εὐσεβίον τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἀπέρρευσε ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων, ὅπισθεν ταύτης ὑπάρχει ἡ πραγματικὴ αἰτία τούτου, ἦτοι ὁ φόβος τοῦ θανάτου. Ὑπὸ τὸν θάνατον πρέπει νὰ νοήσωμεν, ἐν γενικῇ ἐννοίᾳ, πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν μετὰ τῆς φθορᾶς. Διὰ τοὺς μὴ γνωρίζοντας τὸν Θεόν, ὁ θάνατος ἐμφανίζεται ὡς ἡ μεγίστη δύναμις ἐν τῷ κόσμῳ ἡ καταδυναστεύουσα τὸ ἀνθρώπινον γένος, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ πάντα ὑποτάσσονται. Ἐνεκα τῆς δυνάμεως τούτου, «ἐνὶ δεινῷ προστάτῃ τῷ θανάτῳ χρώμενοι, καὶ τὴν ἐκ τούτου τῶν σωμάτων φθορὰν λύσειν τοῦ παντός ἑαυτοὺς εἶναι πείσαντες, θεὸν πλούσιον, παρὸ καὶ Πλούτωνα, τὸν θάνατον ἀνηγόρευον»⁵⁰.

Λόγω τῆς ἀντιλήψεως ὅτι μετὰ θάνατον ἐπήρχετο ἡ λύσις τῶν πάντων, οἱ ἄνθρωποι διῆγον βίον «τὰ μυρίαν θανάτων ἄξια δρώντες»⁵¹. Οὕτω, «θάνατος ἦν αὐτοῖς θεὸς οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ τούτου τίμια, τὰ δὴ πρὸς ἡδουπαθῆ ζωὴν αὐτοῖς συμβαλλόμενα. Θεὸς γοῦν αὐτοῖς ἦν ἡ τῶν σαρκῶν ἡδονή, θεὸς ἡ τροφή... θεὸς ἡ διὰ τῆς μέθης τρυφή, θεὸς ὁ τῶν σωμάτων πόθος, θεὸς ἡ τούτων ἡδονή»⁵².

43. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 5.

44. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 1.

45. Εὐ. Πρ. Β' 6, 12 καὶ Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 1.

46. Εὐ. Πρ. Β' 5, 4.

47. Πρβλ. Εὐ. Ἄπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 314).

48. Εὐ. Πρ. Β' 6, 12.

49. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 2.

50. Περὶ τῆς Θεοφανείας, Ἄποσπ. 3 (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 140, 37 ἐξ.).

51. Περὶ τῆς Θεοφανείας, Ἄποσπ. 3 (αὐτόθι, σελ. 140, 33).

52. Περὶ τῆς Θεοφανείας, Ἄποσπ. 3 (αὐτόθι, σελ. 140, 40 — 141, 2).

Διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν διαφόρων θεῶν ἐκτὸς τῆς θεοποιήσεως τῶν «οἰκείων παθῶν» καὶ ἐπιθυμιῶν, οἱ ἄνθρωποι ὠρμήθησαν καὶ ἐξ ἐτέρων λόγων καὶ αἰτίων, καὶ δῆ:

α. Ἐκ τῶν παρατηρήσεων ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Κατ' ἀρχὰς τὴν προσοχὴν τῶν ἀνθρώπων εἴλκυσαν τὰ οὐράνια σώματα. «Πρῶτον μὲν τὸ ἐκ τῶν φαινομένων τοῦ οὐρανοῦ φωστήρων, οὓς καὶ φασὶ διὰ τὸ θέειν, ὑπερ ἔστι τρέχειν, διὰ τε τὸ αἰτίους εἶναι τοῦ θεωρεῖν τὰ ὀρώμενα πρῶτους θεοὺς ἀνηγορεύσθαι»⁵³. Εἰς ἑτέραν αὐτοῦ παρατήρησιν ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι ἀνηγόρευσαν τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας πρῶτους θεοὺς ὡς «χορηγὰ τῆς ἐνσάρκου ζωῆς» καὶ «μόνους αἰτίους τῶν ὅλων εἶναι ἀποφηνάμενοι»⁵⁴. Εἰς τοῦτο ἄλλως τε ὠφείλετο καὶ ἡ ἰδιότης τοῦ Δημιουργοῦ τὴν ὁποίαν κατεῖχον εἰς τὰς διαφόρους θρησκείας τὰ οὐράνια σώματα, ἰδίᾳ δὲ ὁ ἥλιος⁵⁵. Ἔτεροι ὅμως τῶν ἀνθρώπων ἀνηγόρευσαν ὡς πρῶτους θεοὺς «τοὺς ἀπὸ γῆς καρποὺς τὴν τε ὑγρὰν ξηρὰν καὶ θερμὴν οὐσίαν τὰ τε λοιπὰ τοῦ κόσμου μέρη»⁵⁶, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερας σημασίας τὴν ὁποίαν ἐν ἑκάστῳ τούτων εἶχε δι' αὐτοὺς ἐν τῷ περιβάλλοντι ἐν ᾧ ἔζων.

β. Ἐκ κοινωνικῶν αἰτίων.

Ἐτέρα μερὶς θεῶν ἐδημιουργήθη διὰ τῆς θεοποιήσεως ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι παρέσχον εὐεργεσίας εἰς τὸν «κοινὸν βίον», δι' ὃ ἐκλήθησαν καὶ ἥρωες⁵⁷. Τούτους ἐθεώρουν ὡς «τοὺς τῶν νενομισμένων τοῦ σώματος καλῶν καὶ χρησίμων εὐεργέτας»· ἀλλὰ καὶ «δυναστας τινὰς καὶ τυράννους ἢ καὶ γόητας καὶ φαρμακείας ἀνδρας, τῇ φύσει θνητοὺς καὶ ἀνθρωπίναις κεχρημένους συμφοραῖς, ὡς ἀγαθῶν χορηγοὺς, σωτῆρας καὶ θεοὺς ἀναγορεύειν»⁵⁸.

Οἱ ἄνθρωποι ὅμως δὲν ἠρκέστησαν εἰς τὴν ἀναγόρευσιν θεῶν, ἀλλὰ προὐχώρησαν ἔτι περισσότερον. Ἐδημιούργησαν ποικίλους περὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων φλυαροὺς⁵⁹ μύθους, αἱ «ληρώδεις» διηγῆσεις⁶⁰ τῶν ὁποίων ἀνεφέροντο εἰς δύσφημα ἀτοπήματα τῶν θεῶν⁶¹, μνημονεύουσαι τὰ αἰσχροτάτα περὶ τού-

53. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 2.

54. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 2.

55. Πρβλ. καὶ Εὐ. Πρ. Γ' 4, 3.

56. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 2. Ἐπίσης πρβλ. Εὐ. Πρ. Β' 6, 18. ΙΕ' 22, 18 καὶ ἀλλαχοῦ.

57. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 2.

58. Εὐ. Πρ. Β' 6, 13.

59. Βιβλία Χρονικῶν, Ἀποσπ. Α' V.

60. Εὐ. Πρ. ΙΕ' 22, 68.

61. Εὐ. Πρ. Ζ' 4, 7.

των⁶², ἣ περιεῖχον «θεολογίαν» περὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, νομιζομένων ὡς θεῶν, περιβεβλημένων φαυλότητα καὶ μοχθηρίαν καὶ πᾶσαν κακίαν⁶³. Διὰ τῶν μύθων ἀνήγοντο εἰς τοὺς θεοὺς πράξεις ἀνθρώπιναι, ἔτι δὲ ἀπένεμον εἰς τούτους καὶ «τὰς ἐνεργείας τὰς τε πολεμικὰς καὶ τὰς τεχνικὰς»⁶⁴.

3. Ἡ συνέργεια τοῦ Διαβόλου.

Εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ διάδοσιν τῆς πολυθέου πλάνης σπουδαῖον ρόλον διεδραμάτισε καὶ ἡ συνέργεια τοῦ Διαβόλου. Οὗτος, ἐχθρὸς ἐν πάντοτε τοῦ ἀνθρώπου, ὑπῆρξεν ὁ υποκινήσας τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν πτώσιν⁶⁵. Εἰς τὴν ἐνεργείαν τοῦ Διαβόλου καὶ τῶν πονηρῶν, μοχθηρῶν⁶⁶ καὶ λαοπλάνων⁶⁷ αὐτοῦ πνευμάτων ἀποδίδεται, ἐν πολλοῖς, ὑπὸ τοῦ Εὐσέβιου ἡ στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν εἰδωλολατρίαν. Δι' ὅ αὕτη ὀνομάζεται καὶ «δαιμονική»⁶⁸ χαρακτηριζομένη ὡς «δαισινδαιμονία»⁶⁹ τῆς παλαιᾶς πλάνης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν «εὐσέβειαν» καὶ τὸν φόβον πρὸς τὸν Ἕνα καὶ μόνον ὑπάρχοντα Θεόν.

Τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων «δαιμόνων ἀνάγκαις πάλαι πρότερον κατατετρύχωτο»⁷⁰ καὶ «πολλὴ ἦν τῶν ἀνθρώπων ἡ περὶ αὐτοὺς θεραπεία»⁷¹. Ἡ ἐπιρροή τοῦ Διαβόλου ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἤτο τι τὸ παροδικόν, ἀλλὰ «μακρὰ καὶ πολυχρόνιος ἐνεργεία»⁷². Κύριος σκοπὸς τούτου ἦτο νὰ παρασύρῃ τὸν ἄνθρωπον ὅσον τὸ δυνατόν μακρύτερον τοῦ Θεοῦ. Οὕτως, οἱ ἄνθρωποι ἀγόμενοι καὶ φερόμενοι «ὑπὸ μοχθηρῶν καὶ θεομάχων πνευμάτων, δαιμονίων τε πονηρῶν καὶ ἀκαθάρτων... ὧδε ἀκείσει»⁷³ καὶ «γενόμενοι παραπαίγινα»⁷⁴ τούτων, ὠδηγοῦντο ὑπ' αὐτῶν πρὸς τὴν εἰδωλολατρίαν⁷⁵. Ἡ ἐνεργεία τοῦ Διαβόλου, «οὕσα πολύτροπος καὶ πολύμορφος»⁷⁶, συνίστατο εἰς τὸ νὰ παρασύρῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ λατρεύσουν «θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας»⁷⁷ καὶ εἰς τὸ νὰ πείσῃ τούτους

62. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 3. Πρβλ. καὶ Εὐ. Πρ. Ζ' 4, 7 καὶ Ζ' 5, 2.

63. Εὐ. Πρ. Α' 9, 22.

64. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 6.

65. Εὐ. Πρ. ΙΓ' 3, 38. Πρβλ. καὶ Σοφ. Σολ. 2, 24.

66. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 1.

67. Εὐ. Πρ. Ι' 4, 26.

68. Εὐ. Ἀπ. Η' Προοίμιον (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 313, 23).

69. Εὐ. Πρ. Β' 1, 52.

70. Εὐ. Πρ. Α' 5, 1 καὶ Εὐ. Ἀπ. Ε' IV (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 204, 5 ἐξ.).

71. Εὐ. Πρ. Α' 4, 5.

72. Εὐ. Πρ. ΣΤ' 11, 83.

73. Εὐ. Πρ. Δ' 4, 1.

74. Εὐ. Πρ. Ζ' 2, 2.

75. Πρβλ. Ἐκλογαὶ Προφητικαὶ Δ', κεφ. ΚΗ' (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 296, 16 ἐξ.).

76. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 7.

77. Εὐ. Πρ. Δ' 14, 10.

ὅτι οἱ ἐν τοῖς ξοάνοις δαίμονες ἦσαν θεοὶ⁷⁸ ἢ ψυχὰς τεθνηκότων⁷⁹ ἢ ὅτι οἱ «φαῦλοι» δαίμονες ἦσαν «ἀγαθοί»⁸⁰. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ δαίμονες συχνάκις μετεμορφοῦντο καὶ ἐνεφανίζοντο ὡς θεοί, ἥρωες, ἔτι δὲ καὶ ὡς «ἀγαθοὶ δαίμονες»⁸¹.

Συνοψίζοντες λέγομεν ὅτι, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ἡ λόγῳ τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπομάκρυνσις τοῦτου καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν λησμοσύνην τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀγνωσίαν τῶν περὶ τὸν Θεὸν πραγμάτων, τὴν ἀθείαν καὶ τὴν προσκόλλησιν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐνστικτωνων των. Ὁ ἄνθρωπος ἐθεοποιεῖ ὅ,τι ἐδημιούργει εἰς αὐτὸν φόβον, ὅ,τι ἐθεώρει ὡς ἐνέχον μεγίστην δύναμιν, ἀκατανίκητον διὰ τὸν ἄνθρωπον, ὅ,τι παρεῖχεν εἰς αὐτὸν μεγίστην ὑλικὴν ἀπόλαυσιν ἢ αἰσθησιακὴν ἕξαρσιν καὶ ὅ,τι συνετέλει εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ βιωτικῆ καὶ κοινωνικῆ αὐτοῦ ἐπιπέδου (ἴδε πίνακα Α'). Οὕτως, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἡ πολυθεὸς πλάνη ἐδημιουργήθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ διεδόθησαν παρὰ τοῖς διαφόροις ἀρχαίοις λαοῖς, οἵτινες διὰ τῆς θεραπείας τούτων ἀπεμακρύνοντο ὁλονὲν καὶ περισσότερον ἀπὸ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

Λόγῳ τῆς μεγίστης συμβολῆς καὶ συνεργείας τοῦ Διαβόλου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς εἰδωλολατρίας, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐστράφη καὶ ἠγωνίσθη πρωτίστως ἐναντίον αὐτοῦ καὶ τῶν δαιμόνων «ἐπὶ καθαιρέσει τῆς πολυθεοῦ πλάνης»⁸².

78. Εὐ. Ἄπ. Θ' Π (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 17, 26 ἐξ.) καὶ Εὐ. Πρ. Ε' 3, 7. Ἐπίσης πρβλ. Ψαλμ. 95, 5: «πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια» καὶ Εὐ. Πρ. Δ' 22, 13.

79. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 7. Πρβλ. καὶ Εὐ. Πρ. Ε' 2, 1.

80. Εὐ. Πρ. Δ' 17, 2.

81. Εὐ. Πρ. Ε' 3, 1.

82. Περὶ τῆς Θεοφανείας, II (Migne ΕΠ τ. 24, 613α).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.
 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑΣ

Ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀρχὴν τῆς εἰδωλολατρίας ὁ Εὐσέβιος ἀνάγει ταύτην εἰς τοὺς Φοίνικας καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, οἱ ὅποιοι θεωροῦνται ὡς οἱ εἰσηγηταὶ τῆς πολυθέου πλάνης τῶν εἰδώλων¹. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς παλαιοὺς τῶν ἀνθρώπων ἀληθῆ εὐσέβειαν, χαρακτηρίζεται ὡς ἐφεύρεσις καὶ ἐπινόησις τῶν ἀνθρώπων· «ἀνθρώπων ταῦτα ἦν εὐρήματα καὶ θνητῆς φύσεως ἀναπλάσματα, μᾶλλον δὲ τρόπων αἰσχυρῶν καὶ ἀκολάστων ἐπιτεχνήματα»².

Καίτοι οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἀναφέρονται ὁμοῦ, συνήθως, ὡς ἀρξάμενοι τῆς «πολυθέου δεισιδαιμονίας»³, ἐν Εὐαγγελικῇ Προπαρασκευῇ Α΄ β, 4 νοεῖται ὅτι αὕτη ἦτο ἐν πρώτοις ἔργον τῶν Φοινίκων, «εἶτα Αἰγυπτίων ἀπαρξάμενων τῆς πλάνης», ἐνῶ εἷς τινα ἕτερα χωρία οἱ Αἰγύπτιοι ἀναφέρονται ὡς συστησάμενοι «τὴν πολυθεον πάλαι δεισιδαιμονίαν»⁴. Ἀσφαλῶς ἐκεῖνο ὅπερ ἐπιθυμεῖ ὁ Εὐσέβιος νὰ δείξῃ εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀρχαιότατοι λαοὶ τῶν Φοινίκων καὶ τῶν Αἰγυπτίων, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων γραπτῶν κειμένων τούτων, ἦσαν λαοὶ εἰδωλολατρικοὶ καί, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν γνωστοὶ ἀρχαιότεροι τούτων πολιτισμοὶ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, ὅτι οὗτοι ἦσαν οἱ εἰσηγηταὶ τῆς πολυθεΐας⁵.

1. Εὐ. Πρ. ΙΔ΄ 16, 12.

2. Εὐ. Πρ. Α΄ 9, 19.

3. Πρβλ. Εὐ. Πρ. ΙΔ΄ 16, 12. Β΄ 4, 52. Α΄ 9, 19 καὶ ἀλλαχοῦ.

4. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Γ΄ 6, 1. — Εὐ. Ἀπ. Θ΄ ΙΙ (ΒΕΠ, τ. 28, σελ. 16, 34 ἐξ.), ΣΤ΄ XX (ΒΕΠ, τ. 27, σελ. 255, 28 ἐξ.).

5. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Εὐσεβίου περιορίζεται εἰς τοὺς περὶ τὴν Μεσόγειον λαοὺς. Παρρημιπτόντως καὶ ἐν τῇ παραθέσει ἀποσπασμάτων ἐκ διαφόρων συγγραφέων ἀναφέρεται καὶ εἰς τοὺς Βραχμάνους, Χαλδαίους, τὸν Ζωροάστρην καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του. Εἰς τούτους ἀποδίδει τὸν χαρακτηρισμὸν ὑπὸ τὸν ὅποιον ἦσαν οὗτοι εὐρέως γνωστοί, ἦτοι οἱ Χαλδαῖοι ὡς ἀστρονόμοι καὶ ἀστρολόγοι (Εὐ. Πρ. Γ΄ 4, 15 καὶ 28, Γ΄ 6, 2), οἱ Βραχμάνοι ὡς φιλόσοφοι τῶν Ἰνδῶν (Εὐ. Πρ. Γ΄ 4, 15) καὶ ὁ Ζωροάστρης, ὁ βασιλεύσας εἰς τὴν Βακτρίαν (Εὐ. Πρ. Γ΄ 9, 10), ὡς μάγος (Εὐ. Πρ. Α΄ 10, 52).

Καίτοι οὐδέμια ἀποδίδεται εἰς τούτους ἰδιαιτέρα θρησκευτικὴ σπουδαιότης, ἐν τούτοις διαφαίνεται καὶ ἡ ὑπαρξὶς εἰδωλολατρικῆς λατρείας, τῶν ἀστέρων εἰς τοὺς Χαλδαίους, εἰς δὲ τὸν Ζωροαστρισμὸν λατρείας ἥτις ὑπηρετεῖτο ὑπὸ τῶν μάγων-ὀπαδῶν τοῦ Ζωροάστρου (Εὐ. Πρ. Ε΄ 4, 1) καὶ ὑπὸ τῶν μάγων-ἱερέων τῶν Περσῶν (Εὐ. Πρ. Γ΄ 4, 14-15). Πέραν τῶν στοιχείων τούτων οὐδὲ ὅπως ὑπεισέρχεται εἰς τὰ τῆς θρησκείας ἢ τῆς λατρείας τούτων.

Ἡ ἴδρυσις τῆς πολυθέου εἰδωλολατρίας εἶχε καὶ τὰς ἀναλόγους ἐπιπτώσεις. Οὕτως, αὕτη δὲν παρέμεινε μόνον μεταξὺ τῶν δύο τούτων λαῶν, ἀλλ' οὔτοι «λέγονται... καὶ τοῖς λοιποῖς πᾶσιν ἀνθρώποις αἴτιοι καταστῆναι δεισιδαιμονίας, ἀλλὰ καὶ πάντων μᾶλλον περὶ τὰς δαιμονικὰς ἐνεργείας καὶ περιεργείας ἡσχολεῖσθαι»⁶. Δι' αὐτὸ ἡ θρησκεία ἐκάστου εἰδωλολατρικοῦ λαοῦ δὲν πρέπει νὰ λογίζεται ὡς θρησκεία ἀνεξάρτητος τῆς καθ' ὅλου πλάνης, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν εἶναι τι ἄλλο ἢ ἡ μεῖξις «Αἰγυπτιακῆς ὁμοῦ καὶ Φοινικικῆς συνδραμούσης θεολογίας» ἧτις «κεκράτηκεν εἰκότως παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἔθνων»⁷.

Εἰς αὐτὴν ἐν πολλοῖς τὴν γνώμην στηρίζεται ἡ ἄποψις τοῦ Εὐσεβίου περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Διότι, ὡς λέγουν, «πρῶτον Ὀρφέα τὸν Οἰάγου μεταστησόμενον τὰ παρ' Αἰγυπτίους Ἑλλησιν μεταδοῦναι μυστήρια, ὥσπερ οὖν καὶ Κάδμον τὰ Φοινικικὰ τοῖς αὐτοῖς ἀγαγεῖν μετὰ τῆς τῶν γραμμάτων μαθήσεως»⁸. Ὁ Ὀρφεὺς καὶ ὁ Κάδμος, «πάντων θεολόγων παλαιότατοι τε καὶ πρῶτοι»⁹ ὄντες, θεωροῦνται ὡς συστήσαντες «τὰ περὶ θεῶν... μυστήρια καὶ τελετὰς ξοάνων τε ἰδρύσεις καὶ ὕμνοις ᾠδὰς τε καὶ ἐπιφάδας... τῆς πλάνης ἀρχηγοὶ γενόμενοι»¹⁰.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, εἰδικώτερον, ἐμφανίζονται ὡς «ἀποσυλήσαντες» πάσας τὰς προγενεστέρας τῆς ἰδικῆς των θρησκείας διὰ τῆς κλοπῆς θεῶν, μυστηρίων, θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ ἐτέρων συναφῶν στοιχείων¹¹. Εἰς τοῦτο ὁ Εὐσέβιος ἀκολουθεῖ τὴν σχετικὴν γνώμην τοῦ Ἡροδότου ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ ἐν μέρει τὸν σκοπὸν τῆς συγγραφῆς τῆς Εὐαγγελικῆς Προπαρασκευῆς καὶ τῆς Εὐαγγελικῆς Ἀποδείξεως. Παρὰ ταῦτα, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, οἱ Ἕλληνες δὲν ἔλαβον παθητικῶς πάντα τὰ ὡς ἄνω μνημονευθέντα στοιχεῖα, ἀλλ' ἀνέπτυξαν ταῦτα καὶ οὕτω θεωροῦνται ὡς ἐπιτυχόντες «καὶ τι πλεῖον καὶ μεῖζον» τούτων¹².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν των, ὁ Εὐσέβιος ὑποστηρίζει ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἔλαβον ὑπ' ὄψιν των ξένας φιλοσοφίας¹³. Εἰδικώτερον δέ, οἱ ἐπτὰ σοφοὶ καὶ ὁ Πλάτων εἶχον ὑπ' ὄψιν των φιλοσοφίας καὶ νομοθεσίας ἐχούσας Αἰγυπτιακὴν προέλευσιν¹⁴. Περὶ τοῦ Πλάτωνος ἀναφέρει συγκεκριμένως ὅτι οὗτος «τοῖς ἐν Ἰταλίᾳ Πυθαγορίοις σχολάσας οὐ μόνη τῇ παρὰ τούτοις ἠρκέσθη διατριβῇ, λέγεται δὲ ἐπαῖραι εἰς Αἴγυπτον καὶ τῇ

6. Εὐ. Ἀπ. Θ' II (BEII, τ. 28, σελ. 16, 34 ἐξ.).

7. Εὐ. Πρ. Β' I, 52.

8. Εὐ. Πρ. Α' 6, 4.

9. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 10.

10. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 4 ἐξ. Πρβλ. ἐπίσης Εὐ. Πρ. Γ' 4, 10. Β' 1, 56 καὶ ἀλλαχοῦ.

11. Πρβλ. Εὐ. Πρ. Γ' 1, 3 καὶ 7.

12. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 1.

13. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 12.

14. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 17.

τούτων φιλοσοφία πλεῖστον ἀναθεῖναι χρόνον. Τοῦτό τοι καὶ αὐτὸς τοῖς βαρβάρους πολλαχοῦ τῶν ἰδίων λόγων μαρτυρεῖ, εὖ μοι δοκεῖ ποιῶν καὶ τὰ κάλλιστα ἐμπορεύεσθαι εἰς φιλοσοφίαν παρὰ τῶν βαρβάρων εὐγνώμωνως οὐκ ἀπαρνούμενος»¹⁵.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν αὐτῶν ἰδεῶν οἱ Ἕλληνες δὲν ἦσαν ὡσαύτως ἀπειροὶ τῶν καθ' Ἑβραίους πραγμάτων»¹⁶. Ὅ,τι δὲ οὗτοι ἀληθῶς ἐδογματίσαν δὲν ἤτό τι τὸ νέον, ἀλλ' εὗρίσκετο παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, οἵτινες καὶ ἤσκησαν ἐπιρροήν τινα ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, καθ' ὅσον οὗτοι «τῆς δογματικῆς αὐτοῖς ἐφήψαντο θεολογίας»¹⁷. Ἐνταῦθα δέον ὅπως γίνῃ διακρίσις μεταξὺ τῶν δύο ἀληθειῶν τῶν ὑπαρχουσῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευράς. Ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι κατεῖχον τὴν ἀλήθειαν, οἱ Ἕλληνες δὲν ἐγνώριζον ταύτην «οὔκοθεν», ἀλλὰ διὰ τῶν φιλοσόφων των «καθήψαντο» ταύτης¹⁸.

Ἐκ τῆς ἐπισταμένης μελέτης αὐτοῦ, ὁ Εὐσέβιος καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὡς πρὸς τὰ «δογματικὰ θεωρήματα» ὑπάρχει συμφωνία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων πρὸς τὰ τῶν Ἑβραίων λόγια¹⁹. Ἐπὶ δὲ τῶν θρησκευτικῶν θεωριῶν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς, κατηγορηματικῶς ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος ὅτι οἱ Ἕλληνες «οὐκ ἄλλοθεν εἶεν ἢ παρὰ μόνων Ἑβραίων πεπορισμένοι»²⁰.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον τὸ πόσον ὁ Εὐσέβιος ἐπιμένει εἰς τὸν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δανεισμὸν τῶν βασικῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν των ἰδεῶν ἐκ τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχαιοτέρων, ὡς πρὸς τοὺς Ἕλληνας, λαῶν. Τοῦτο ὅμως οὗτος τὸ στηρίζει εἰς τὴν ἀρχὴν ὅτι πᾶν τὸ κατεχόμενον ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἔχει τὴν προέλευσιν ἐκ τῶν παλαιοτέρων. «Εἰ φανεῖεν τοῖς Ἑβραίοις προφήταις τε καὶ θεολόγοις», λέγει ὁ Εὐσέβιος, «οἱ παρ' Ἑλλησιν ὁμοδοξοῦντες, μηκέτι ἀμφιβάλλοις τίνας ἦν εἰκὸς τὰ παρὰ τινων ἀναλέξασθαι, πότερα τοὺς πρεσβυτέρους τὰ τῶν νέων, Ἑβραίους τε τὰ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρους τὰ φιλοσόφων, ὧν οὐδὲ τῆς γλώσσης εἰκὸς ἦν ἐπατεῖν, ἢ (ἔπερ καὶ μᾶλλον εἰκὸς) τοὺς νέους τὰ τῶν πρεσβυτέρων καὶ τοὺς τὰ πλεῖστα τῶν ἔθνῶν περιειργασμένους Ἕλληνας καὶ τὰ Ἑβραίων μὴ ἀγνοῆσαι, ἀρχῆθεν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα φωνὴν μεταβελημένα»²¹.

Τοῦ κανόνος τούτου δὲν ἐξαιρεῖται, ἐν τινι μέτρῳ, οὐδὲ ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ἥτις, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, δὲν ἀποτελεῖ τι τὸ νέον, ἀλλὰ εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ θρησκεία τῶν πρώτων ἀνθρώπων, ἢ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ πρώτη δοθεῖσα εἰς τοὺς παλαιοτάτους τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ²² θρησκεία, ἥτις ὅμως ἀπεκα-

15. Εὐ. Πρ. Γ' 4, 20.

16. Εὐ. Πρ. Θ' 1, 1.

17. Αὐτόθι.

18. Εὐ. Πρ. ΙΑ' Προοίμιον, 1.

19. Εὐ. Πρ. ΙΑ' Προοίμιον, 3.

20. Εὐ. Πρ. Γ' 1, 4.

21. Εὐ. Πρ. Γ' 8, 18.

22. Πρβλ. Ἐκκλησ. Ἱστορ. Α' 4, 15.

λύφθη ἐν τῇ πλήρει καὶ τελείᾳ αὐτῆς μορφῇ διὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, "Ὅστις ἐνηθρώπισε διὰ τὴν καθαίρεισιν τῆς πολυθείου πλάνης, διὰ τὴν ἀνάκλησιν πάντων τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν πίστιν τοῦ Ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ καὶ τὴν κατάργησιν τοῦ θανάτου.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

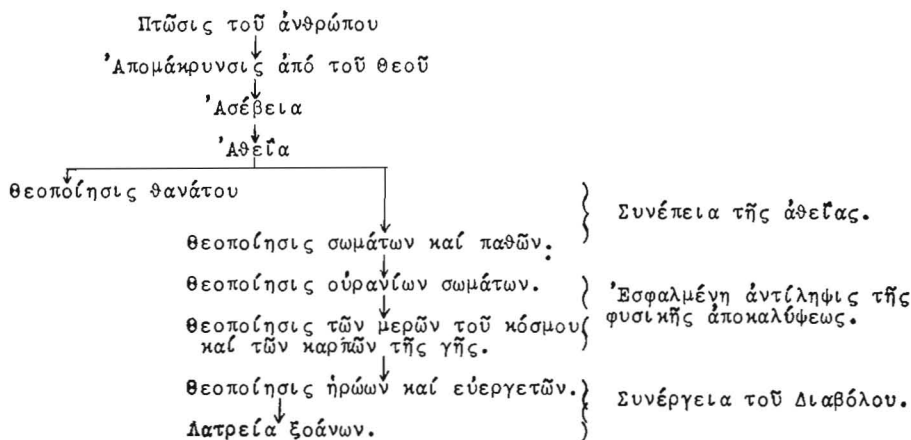
Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἀποτελοῦν, ἐν κυρίαις γραμμαῖς, τὴν ἀποψιν τοῦ Εὐσεβίου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν διαφόρων θρησκειῶν. Ἐκ τῶν ἐξετασθέντων στοιχείων καταφαίνεται ἡ ἰσχυρὰ θέσις τοῦ Εὐσεβίου περὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς πρώτης Ἀποκαλύψεως, ἣτις ἐδόθη πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, διετηρήθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων μεταξὺ τῶν ἀπανταχοῦ εὐσεβῶν καὶ θεοφιλῶν ἀνθρώπων καὶ κατέστη γνωστὴ τοῖς πᾶσι διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου τοῦ Θεοῦ (ἴδε πίνακα Β').

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὑπάρχουσα παρὰ τῷ Εὐσεβίῳ ἀντίληψις ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀπομακρυνθέντες ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ περιπεσόντες εἰς ἀθεΐαν, ἀνεζήτησαν νὰ ἐπανεύρουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὸν Θεόν, ὠθούμενοι ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἐμφύτου ὑπάρχοντος θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ προσπάθεια ὅμως αὕτη τῶν ἀνθρώπων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποφέρῃ τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα, λόγῳ τῆς ἀμαυρώσεως τῆς ψυχῆς των ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας. Οὕτως, ἀντὶ νὰ διαπεράσουν τὸ τεῖχος τὸ ὁποῖον ἀνήγειρε περὶ αὐτοὺς ἡ ἀμαρτία καὶ ὀδηγηθοῦν εἰς τὴν διὰ τῆς τελειότητος τῆς Δημιουργίας ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας, οἱ ἄνθρωποι, πλανηθέντες ὑπὸ τοῦ Διαβόλου καὶ τυφλωθέντες ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν παθῶν, ἐξετράπησαν εἰς τὴν πλάνην, τὸν πολυθεϊσμόν καὶ τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων.

Παρὰ ταῦτα, ὁ Θεός, ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὀρμώμενος, προὔνει συνεχῶς δι' αὐτὸν καὶ ἐνήργει διὰ διαφόρων μέσων καὶ τρόπων διὰ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ σωτηρίαν τούτου. Πρωτεύοντα εἰς τοῦτο ρόλον διεδραμάτισεν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, "Ὅστις ὅμως, καίτοι ἀνέκαθεν ἐκηρῦττετο τοῖς πᾶσι, δὲν ἐγένετο ἀντιληπτὸς ὑπὸ τῶν πλανηθέντων ἀνθρώπων, ἕνεκα τῆς προσκολλήσεως τούτων εἰς τὴν ἀμαρτίαν. Διὰ τοῦτο, καὶ ἐνηθρώπισεν Οὗτος καὶ ἀπεκάλυψεν ὁ ἴδιος τὴν ὑπερτάτην ἀλήθειαν, παρασχὼν ἑαυτὸν παράδειγμα πρὸς μίμησιν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδόθη πρὸς τὸν πλανηθέντα ἄνθρωπον ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ν' ἀνακτήσῃ τὴν προτέραν πνευματικὴν μετ' αὐτοῦ σχέσιν. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὁ ἄνθρωπος ἠσθένει πνευματικῶς καὶ ὑπηρέτει τὴν εἰδωλολατρίαν, διὰ τῆς σωτηριώδους ὅμως ἐνεργείας τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ παρεσχέθη εἰς αὐτὸν τὸ μέσον ἰάσεως ἐκ τῆς νόσου, καταπολεμουμένου τοῦ αἰτίου ὅπερ προὔκαλει ταύτην, ἦτοι τοῦ θανάτου.

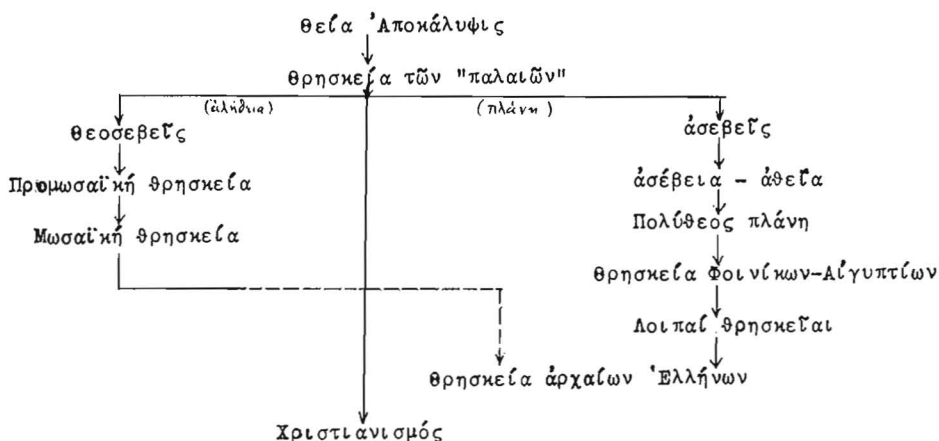
Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

ΠΙΝΑΞ Α΄.



Διάγραμμα τῆς κατὰ τὸν Εὐσέβιον ἐξελιξέως τῆς πολυθέου πλάνης καὶ αἱ βασικαὶ αἰτίαι αἵτινες προὐκάλεσαν ταύτην.

ΠΙΝΑΞ Β΄.



Διάγραμμα τῆς κατὰ τὸν Εὐσέβιον διαμορφώσεως τῶν διαφόρων θρησκειῶν.